

EESTI KIRJANDUS

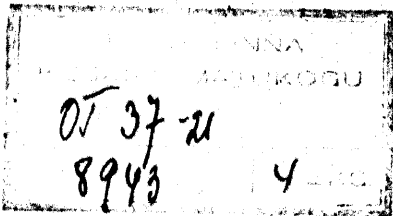
EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

TOIMKOND: J. AAVIK, A. R. CEDERBERG,
M. J. EISEN, O. LOORITS, J. LUIGA, J. MARK,
J. MÄGISTE, E. NURM, A. SAARESTE, FR. TUGLAS

TEGEV TOIMETAJA J. V. VESKI

KAHEKÜMNE-ESIMENE AASTAKÄIK

1927

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1927

XXI AASTAKÄIK

№ 4

Nähteid meie kirjanduslikust tänapäevast.

1.

Iga ühiskondlik suursündmus on toonud laia amplituudiga võnkeid rahvaste vaimuella, eriti nende tunnetesse ning kunstiloomingusse, sest on ju viimased teineteisega nii lähedalt seotud. Uute kunstivoolude sünni ja vanade surma algidud peituvad sageli märkamatu just sotsiaalses liikumises. Isikliku elu alalhoidmine kui ka riiklik iseolemise pörkavad aja ja ruumi rööbastel veeredes paratamatult kokku uute ettenägemata raskustega vähemal või suuremal määral. Nende raskuste kaasas käijad, olemisvõimalusi riisuvad kriisid põhjustavad seniste tõekspidamiste ümberhinnangut. Otsitakse ja leitakse uusi elulisi ning kunstilisi tõdesid ja avaldusvorme.

Näiteks XVIII sajandi lõpul puhkenud Prantsuse revolutsioon purustas usu mõistuse kõikvõimsusse. Võitlusekeeriseis esilekerkinud julmad tapatalgud, metsikud roimad ja jõhkrad varahävingud olid ümberlukkamatuiks argumentideks inimesemõistuse piiratavusest ja mannetusest. Oli ometi midagi, mis heljus isegi ajalises ja ruumilises ilmas üle kõikvõimsaks osutuva mõistuse. Senised ilmavaatelised tõekspidamised tulid põhjalikule revideerimisele, kus nad osutusid ebaõigeiks. Kuiv-kainet ratio't oli ülihinnatud; faktid näitasid, et ühiskondliku elu juhtimises on tunnetelgi rääkida kaaluv sõna. Ja nii vallandus peagi ratsionalistliku ilmavaate lähtekohalt hirmus reaktsioon — usuline müstitsism. Kirjanduses ja kunstis aga pääsis mõjule tunnete kultus ja inimese ideaali otsimine — romantism.

Sama võime märkida ka asja möödunud ilmasõja päevilt, kus eostus ja kasvas uus kunstivool ekspressionism. Miljonite inimeselude hääbumine ja tervise kaotus ennekuulmata tapmise intensiivsusega lahingutes, nälg ja alatoit-

lus, punaste leekidena õhku haihtunud külad ja linnad, varemeteks muudetud arhitektuuri parimad saavutised, tükki-deks rebitud aastatuhandete kultuuri raudvara — raamatukogud, puruks sõtkutud pildigaleriid on esile toonud lunastuseaate-küsimuse. Kaduma peab loomalikkude instinktide barbaarsus. Vaim peab tõusma diktaatoriks materia üle, inimene peab ulatuma üle kõige.

Ekspressionism tegi oma võidukäiku eriti nende rahvaste kirjanduses, kes lahkusid ilmasõja võitluseareenilt kaotajaina.

Nii kasvas ta õige lopsakaks just saksa kirjanduses. Huvitav on tähistada siinkohal asjaolu, kuivõrt on üle kändunud lunastaja otsimise idee isegi avaldusvormi, lausesse. Ekspressionistliku lause põhiprintsiibiks on: rohkem spontaansust, vähem ratsionaalset loogikat. Eks peegeldu selles selgesti eluheitlustes allajäänud hinge, jõupuuduse tõttu ainult hooti võimalikud palavikulised karjatused lunastaja järele. See näitab, kui lähedalt on loov vaim seotud rahva üldise saatusega.

Need rahvad aga, kes sõjast tulid võitjaina, ei tunne säärast lunastuse otsingut. Nii näiteks ulatub prantsuse pärast-ilmasõjaaegsest kirjandusest läbi hoopis muretu ja rõõmus ellusuhtumis-motiiv. Tuletame siinkohal meelde prantsuse tänapäeva paremate romaanikirjanikkude Jean Giraudoux', Joseph Delteil'i j. t. teoseid.

Ka meie, eestlased, oleme tulnud sellest rahvaste heitluse palavikust võitjana; sellepärast ei ole ekspressionism meil leidnud üldist kõlapinda. Iseseisvuse esimesil aastail puudus ta meie kirjanduses peaaegu täiesti, ainult viimastel aegadel, kus leiab maad üldine kainenemine esialgsest vabadusejoovastusest ja tulunduslikud eluhädad on hakanud kibedamaks minema, on meilgi ilmunud mõned ekspressionistlikud teosed. Näiteks draamad: Artur Adsoni „Läheb mööda“, Rudolf Reimani „Painaja“, teataval määral ka Mait Metsanurga „Kindrali poeg“ ning ta viimane romaan „Jäljetu haud“ ja veel mõned teised. Kaks esimestena mainitud lavatoodet on meie kirjanduses tüübilise ekspressionismi esindajad, kuid pole suutnud võita poolehoidu, olgugi et näiteks Adsoni „Läheb mööda“ on ekspressionismi printsiibelt kaunis täiuslikult konstrueeritud ja võrdlemisi suure lavalise dünaamikaga.

Meil on juba teatavasti aastakümneid Lääne-Euroopa kultuuri võetud ideaalina, on teda koguni ehk ülehinnatudki. Kõik moeoolud ja muud seltskondlikud maneerid

on leidnud imiteerimist, vaatamata, kas nad meie oludele on sobivad või mitte. Välismaa kunstivoolude järellaineis on liikunud ka meie kunstiline elu. Tuletame ainult meelde, kuidas saabusid ja lõid läbi meil realism ja uusromantism. Kuid ekspressionism ei taha ega taha meile sobida. Need mõned teosed, mis meil leida, on pigemini meie kirjanduse kunstlikud pookoksad kui tema enese tüve kasvud. Asi on seda huvitavam, et meie kirjanduslik elu on intensiivne, kui mitte kvaliteedilt, siis vähemalt kvantiteedilt, sest noorte debüteerijate hulk on haruldaselt rohke. Tunnustuse osaliseks saamiseks on ju igaühele tarvis teatavat isiklikku omapära ja kirjanduslikku uudismaad. Arusaadav, et see uudismaa leidmine pole enam nii kerge kui aastakümnete eest, kuid siiski pole neidki väheseid võimalusi kõiki kasutatud. Ekspressionism kuulub meil veel värskest küntud põldude hulka, kuid teda on harinud peamiselt just meie kirjanikkonna keskmine põlv. Noored on püsinud tast suurel määral eemal, välja arvatud vahest „aktsioonlased“. Kas ei näita see, et oleme iseseisvuse teel ka vaimlisel alal!

Viimastes, möödunud aasta kirjanduse arvustuslikes ülevaateis on mainitud, et meie kirjanduslik elu muutub normaalsemaks, sest ülekaal läheb proosateoste kätte. Luule jääb rohkem tagaplaanile. Kuid selles muutuses ei tule siiski näha mingit erilist normeerumist, meie kirjandus ei ole kuskil näidanud mingeid erandlikke arenemisfaase, vaid arenemiskäik on olnud kooskõlas kirjanduse evolutsioneerumise üldiste reeglitega. Kõikide kultuurrahvaste kirjanduslugu märgib ära ühiskondlike suur-sündmuste, nagu sõdade, revolutsioonide ja muude sarnaste nähtuste puhul luule tõusu. Sellised vapustavad sotsiaalsed tragöödiad panevad fibreerivalt lainetama üldise meeoleu, tekivad erilised tundmuste puhangud ja lõõsad. Teravamalt kui muidu kerkib esile elumõtte filosoofiline otsing. Muljeid on palju. Kirjanikku ei suuda kaua paelustada üksik nähtus, üha uued ja uued muljed liituvad eelmistele lisaks ja tumendavad eelmisi puhtpsühholoogiliste seaduste põhjal. Sellistel puhkudel on ikka vähem pikemaid analüütilisi tooteid, ülekaal on hetkelise inspiratsiooni all loodud teoseil, miniatüüridel — luuletusil.

Samuti on lugu meilgi. Vabadussõja päevil oli ülekaal lüürikal, nüüd nihkub ta proosa kätte. Päris reeglipärane areng!

Missugune kirjanduslik vool valitseb meil tänapäev? Nii kuulduv sagedasti küsimusi. Kirjanduslikud voolud ei ole mitte niisugused nähtused, mis kerkivad esile üle öö, nende arenemine sünnib orgaaniliselt. Samuti ei esine kirjanduseloos perioodi, kus teataval ajajärgul ilmuvad teosed kuuluvad eranditult ühte kirjandusvoolu. Kui räägitakse mingisuguse kirjandusliku voolu valitsusajast, siis tähendab see ainult, et sellesse voolu kuuluvad teosed on teataval ajajärgul enamusel ning osutuvad kirjandusliku perioodi karakteriseerijaiks.

Samuti on lugu meil tänapäevgi. Meil ilmub mitmesuguseid erilise ilmega tooteid ning leidub kirjanikkude koondusi, nagu „Aktsoon“, „Sang“ j. t. Üldine kaldumise suund liigub siiski realismi tähe all. Viimaste aastate toodangus on olnud kaaluval kohal just realistlik proosa. Tõendava näitena olgu siin nimetatud romaanid nagu A. H. Tammsaare „Tõde ja õigus“, „Kõrboja peremees“, Mait Metsanurga „Valge pilv“, Albert Kivika „Murrangu“ 3-köiteline seeria, Peet Vallaku „Hulgus“ j. t. See on siiski sootu teiselaadiline realism, kui esines möödunud aastasaja lõpul ja käesoleva alul. Vormikultus ja stiili peenendamine, kuigi vahest mitte sel määral kui neoromantikale, on talle iseloomustav. Osalt samal baasil on arenenud ka novell, kuid siin on olnud siiski suuremaid kõrvalekaldumisi sümbolismi ja stiilis ekspressionismi (Hendrik Adamson: „Roheline sisalik“) ning fantastilisse juhtumusnovelli à la Conan Doyle ja G. Wells. Viimasel alal on õige edukalt teotsenud Olaf Rood, kes möödunud aastal esines kahe sellelaadilise teosega — „Bertil Holmqvist'i“ ja „Uulu'ga“. Esimene teos on äratanud isegi välismaalaste tähelepanu ja teda tõlgitakse praegu rootsi keelde.

Luule on liikunud enam-vähem filosoofiliselt juurdluselisele eluküsimuste keerdkäikudes ja avaldunud peaaegu kõigis vormilaadides. Näiteks Henrik Visnapuu „Ränikivi“, „Jehoova surm“, Jaan Kärneri „Lõikuskuu“, „Õitsev sügis“ jne.

Näitekirjanduse alal on olnud küll palju otsimisi ja otsijaid, kuid vähe leidmisi ja leidjaid. Katsetatud on ekspressionismis (Adson, Reiman), on püütud pakkuda uusromantilist, pehmete pooltoonidega hingeltürikat (Jaan Pert'i „Õites aed“), loodud on ka realistlikke lavatükke, eriti komöödiaid (Hugo Raudsepa „Ameerika Kristus“, „Kikerpilli linnapead“ j. t.). Kuid üldiselt on eesti drama

visa arenema. Võrreldes teiste kirjandusteoste liikidega, nagu näiteks romaani ja novelliga, näitab draama tugevat regressi. Milles peituvad põhjused?

Nagu eespool nägime, lonkab proosatoodang just sõdade ja muude rahutute aegade puhul, sest loov vaim ei saa ennast küllalt kontsentreerida pidevaks tööks. Ja draamatiline looming kuulub proosatoodangus just raskema osa hulka. On ju tõsi, et ka meie praegune aeg, XX, auto- ja raadiosajand, on oma elutempolt kärsitum kui eelmine sajand, kuid meie oludes on viimased aastad olnud siiski võrdlemisi rahulikud ajad. Sellele soodustusele seltsib veel aine küllus. Näiteks Hugo Raudsepa „Ameerika Kristus“ otse ägab draamavormilistele teostele tänulikust ainekust. Pea iga kõnelus sealt võiks olla iseseisva näidendi teemaks ja pealegi heaks teemaks. Kuid ometi ei jõua meie kunstdraama teiste kirjandusteoste liikidega pidada sammu. Kui 1925. aasta näitekirjandustoodangus võis kirjandusliku hindamise mõõdupuuga lähineda 4—5 teosele, siis möödunud aasta toodangus on võimalik hindamise alla võtta ainult kahe autori (Hugo Raudsepa ja Aleksander Antsoni) töid.

Nagu sellest kõigest näha, ei ole siin tegemist languse harilikkude põhjustega, vaid erakordsetega. Süüdi on selles meie teatrite kriis. Tulunduslikud raskused, mis meie tähtsamaid teatreid luupainajatena rõhuvad, on teinud tõkke ka meie parema näitekirjanduse arenemisele. Repertuaari koostamisel ollakse sunnitud arvestama suuremate hulkade maitset, mis kaldub kergesisulistele operettidele ja komöödiatele. Tõsist draamat, seda meie tänapäeva keskinimene ei armasta. See nõuab juba suuremat ajude liigutust ning on peegel, kust paistab vaataja enam-vähem tõeline, vaimliselt viril nägu. Ning tõega on alati seotud teatav kibedus ja sellest püüab võimalikult eemalduda meie aja hetkejoobumustele elav keskmise kodaniku hing. Päril intelligentsed inimesed tähendavad sageli: „Teatris draamat vaadata on sama hea kui keretäis peksa saada.“ Arusaadav, et sellise omapärase ajavaimu loogika tõttu ei jõua needki vähesed meil ilmunud draamad näitelavale, nagu näiteks Rudolf Reimani „Painaja“ ja mõned teised.

Peale selle ei loe suur osa meie lugejast publikust näidendeid raamatutena. Ja kui teatrid tükki pealegi ei lavasta, siis jäävad draamateosed raamatupoe tolmukorjajaks. Loomulik, et siis kirjastajad ei taha säherduse makulatuuri sisse mätta kapitali — kirjastada. See tõmbab aga tagasi ka kirjanikke nende loometööl.

Sel ajal kui kiratseb meie kunstiline näitekirjandus, ilmub ometi päris rohkesti niisuguseid lavatooteid, mida mängitakse küla-näitelavadel ja aguli-seltsimajades pidu-õhtuil, kus lõpuks tants ja mõnikord kակusedki. Need on näidendid, kus tegelased on elutud automaadid ja räägivad neid sõnu, mida autor neil suhu paneb. Ettekanne sünnib enamasti ühtede ja samade näiteseinte vahel, mis kord peavad kujutama suure isevalitseja lossi, kord vaest sauniku hütikest.

Möödunud aasta näitekirjanduses ulatub sääraste teoste arv üle kümne. See on rohkem kui kolmekordne arvuline ülekaal kunstiväärtuslikest lavatooteist.

Kuid vaatamata üksikute puuduste peale, mis ilmuvad meie kirjanduslikus elus, võib ometi üldiselt konstateerida üht rõõmustavat nähtust: meie kirjanduslik perspektiiv on küllalt avar, meie kirjandus liigub tõusu tähe all. Kuidas aga suhtub meie tänapäeva-publik kirjandusse, selle kohta katsume saada väikese ülevaate.

3.

See on eriline atmosfäär, mis ümbritseb meie tänapäeva vaimuelu ja annab temale iseloomustava ilme. Aastaid väldanud sõjakeeris ja revolutsioonitormid on mananud ta esile. Rahvas kui orgaaniline tervik on ennast üle pingutanud nendes määratuis ühiskondlikes laineis, kaotatud on liiga palju füüsilist kui ka vaimlist energiat, ja selle tagajärjeks on nüüd üldine lõtvus, vaimline väsimus ja pealiskaudsus. Ja seni on möödunud aastakümneid, kuni saavutatakse jälle normaalne vahetõrge energia juurdekasvu ja kulutamise vahel, sest rahva kui terviku elusoon tuksub sootuks aeglasemalt kui üksikul isikul. Samasugune proportsioon, mis valitseb isiku eluea ja rahva eluea vahel, avaldub ka nende vaimlises liikumises. Kui väidetakse, et elame juba seitsmendat aastat rahulikes oludes, üldine kergemeelsus ja passiivsus peaks kaduma, siis peab küll tähendama, et seitsmeaastane periood rahva elus on siiski väike järguke, pealegi kui on üle elatud äärmiselt suuri vapustavaid pingutusi, — täielikust alistumusest on jõutud iseseisvusele.

Oma iseloomult pole eestlane kergemeelne ega pealiskaudne. Seda tõendab elavalt meie suur sõnalise vanavara kogu. Kuid sõja tagajärjena on saanud siiski kergemeelsuslik olukord.

Tänapäev valitseb avantüristlik, hetke-meeleolu ja mingi karjääritegemis-kirg. Ilma suurema vaevata ja tõsisema

tööta tahetakse saavutada tulunduslikke avarusi ja väljapaistvaid positsioone ühiskondlikus elus. Ja kui kavatsused kohe ei realiseeru, siis: kas armas Ameerika või Austraalia, võta vastu, või revolver lühendagu „elust tüdinu“ iga.

Säärast ühepäevase olemise meeoleolu aitab tunduvalt veel suurendada osa meie ajakirjandust, kes oma ameeriklikus moderniseerumisõhus on sattunud sensatsiooni- ja kõmuradadele. Pisemaistki igapäevaseist juhtumusist tehakse mitmekordsete löökpealkirjadega ja muude „ustavast allikast kuulnud“ lisanduste abil paradoksaalsed imelood. Need kõmuküllased, sageli ka nilbustega pipardatud kirjutised leiavad tänulikku lugejaskonda avalikust elust eemal seisvas arvustusvaeses publikus ja tihti ka koguni haritlaste peres.

Aastat 12—13 tagasi mängiti kord „Vanemuises“ ühe Ameerika kirjaniku naljamängu, milles käsitleti uue ilma ajakirjanikkude elu ja nende kõmutegemis-oskust ning luiskamisannet. Keegi Tartu seltskonnategelane, kes seda etendust ka pealt vaatas, avaldas tõsist pahameelt, et seesugust halba eeskuju pakkuvat tükki mängitakse „Vanemuises“. Samuti ei jõudnud ta imestada, kuidas Ameerikas valitsus ometi lubab nõnda avalikult luisata. Aastad on möödunud ja too auväärt härra on nüüd meie kõmulehtede alaline lugeja. Nii siis: Tempora mutantur, nos et mutamur in illis.

Paarkümmend aastat tagasi oli väga laialt levinud kirjanduse lugemine, loeti kahtlemata rohkem kui tänapäeval. Ja ometi on meie kultuuriline tasapind tõusnud, mis peaks eeldama rohkem lugemisetahet. Ka kirjandus on edenenud. Kui paarikümne aasta eest ei olnud meil veel peaaegu teoseid, mis oleksid rahuldanud nõudlikumat lugejat, siis on neid tänapäev juba hea rida. Sellepärast võib, võttes meie kirjandust kogu ta ulatuses, küll julgesti öelda, et siin leidub lugemismaterjali igale eestlasele.

Milles peitub siis võõrdumine kirjandusest? Selle peale võib väga mitmeti vastata.

Kui Vene surveaegadel rohkem loeti, siis otsis lugeja hing, kes maksva korra vastu eneses protesti tundis, teosest teatavat resonantsi, mida suuremal või vähemal määral ka sageli võis peidetult leida. Näiteks Ed. Wilde j. t. tendentsjutustustest. Nüüd, kus meil sõna- ja trükivabadus, ei ole enam mingit vajadust teatavat mõtet peita ilukirjanduslikku teosesse, teda võib vabalt avaldada kõnes kui ka ajalehe veerul. Sellega on meie kirjandus küll rohkem kohastunud

kunsti nõuetele, kuid vähenenud on tema oleviku otsekohesesse ellu suhtumise amplituud.

Endistel aegadel oli kirjandus paljudele ainult lõbusvahendiks ja on seda osalt veel tänapäevagi lugejaskonnas. Kuid kirjandusele kui lõbusvahendile on kerkinud kaks tugevat võistlejat. Need on kino ja raadio. Mõnigi hea film võib ületada halva teatritüki. Näiteks hiljuti Tallinnas ja Tartus näidatud filmis „Valsiunistus“ pääsis teose motiiv paremini esile kui näitelaval. Ja kui arvestada, et kino on praegusel tulunduslikult kitsal ajajärgul odavam kui teater ja publik oma „ühapäevase olemise“ meeoleolu tõttu, millest eespool räägitud, ei taha vaevata oma pinnapealseid mõtteid raskema lavatoote seedimisega, siis on selge, miks kinod samal ajal profiiti löövad, kui teatrid heitlevad olemasolu eest. Samuti on lugu raadiogagi. Vähemalt pooled nendest, kes nüüd raadio kaudu kuulevad kõnesid ja kontserte, oleksid viimase puudumisel veetnud selle aja ilukirjandust lugedes.

Peale selle on sõdade järellainena kerkinud esile eriline elumaitsemis-tahe, mille tõttu lõbutungi rahuldust otsitakse kõrtsist, tantsusaalist ja mujalt.

Ja kui siis kõige lõpuks peaks natuke aega üle jääma kirjanduse jaoks (võrdlemisi küll vähestel!), siis on selle eest hoolitsenud need, kes räägivad rahva nimel ja nõuavad: „Andke rahvale, mis rahva kohus“. „Kuldsed mülkad“, „Tallinna saladused“, „Lõbunaise romaanid“ ja muud sarnased on siis otsitud ja kergesti kättesaadavad palad. Iga ajalehemüüja on nendega varustatud. Nad on kirjutatud lihtsas keeles, sündmustik täis „jalust rabavaid üllatusi“. Pole tarvis mingit mõtte vaevamist. Ainult loe ja „naudi“. Kõik nad on välja tulnud nagu ühest valemist. Igatühes on kaks motiivi, mis paralleelselt või käsikäes arenevad. Üks on tingimata suguline ulaelu, nii kuidas seda üldse saab veel ette kujutada, teine kuritegevus.

Sorides „Tallinna saladusi“ puutusid sealt silma paar sellelaadilisi teoseid iseloomustavat episoodi. Keegi kooliplika on saanud suguhaiguse ja pöördub arsti poole. Kartes, et arsti pool võib mõnd tuttavat kohata, läheb ta sinna poole tunni võrra hiljemini peale kõnetundi. Üllatuseks näeb ta, et ooteruum on patsiente alles täis, nende seas koguni üks tema lähem sugulane ja mitu tuttavat. Lugejal tekib korruga mulje, kui oleksid kõik inimesed suguhaiged, ainult nad ei avalda seda. Ehk jälle samas raamatus ühes teises kohas: Keegi seltskonnategelase proua tuleb tuseselt koju ja leiab oma voodist võõra mehe.

Hiljemini kõneluses selle mehega selgub, et proua on pidanud olema väljaspool kodu samal õhtul kellegi teise mehega sugulises vahekorras, kuid too mees pole olnud nõus, sest proual ei olevat maksta talle nii suurt summat, kui ta nõudnud.

Ja niisuguses tempos ikka edasi. Lihtsameelne ja arvustusvaene lugeja arvab selle kõik tõe olevat. On õnnelik veel pealegi, et on saanud kätte tolle õige peegli, mis näitab rikkama seltskonnakihi telgitaguseid loomustruudes värvides. Mõnelgi elus teadumatul tuleb soov säärast „lõbutsemist“ ka järele proovida. Kui juhtivates ringkondades nõnda toimetatakse, miks ei või siis teisedki kodanikud nii elada! Ja selles just too sopakirjanduse kurbloodus seisab, et ta rahva hinge ja tõekspidamisi labastab. Kui palju kuritegusid on teostatud just säherduste sensatsioonijutustuste mõjul. Ei tarvitse ju salata, et elul on varjukülgi, kuid sellepärast ei pruugi neid ülistada ega näidata meeldivamais värves, kui nad tõepoolest on. Kahtlemata võib ju ka just seesuguseist telgitaguseist aineist luua meisterlikke kunstiteoseid, nagu seda on teinudki Emile Zola, A. Kuprin j. t. Kuid selleks on tarvis oskust ja andi, mida meie „Tallinna saladuste“ autoritel aga ei ole.

Iga mulje, mida tajume, jätab meie hinge oma jälgi. Sellepärast on väga tähtis, et need jäljed oleksid üles inimsuse ja looduslikele seadusile põhjeneva normaalsuse poole viijad, kuid mitte vastupidised. Iga muu mulje on elu eitav, olgugi et ta silmapilguks ometi võib valmistada lõbutunnet ja selle tõttu psühholoogiaseaduste põhjal osutada näiliselt jaatavaks. Sellised silmapilgu-naudingud, mille lõpptulemus on väärsuunaline, on võltslõbud (näiteks sopakirjandus), neist tuleb vabaneda.

Peale kõlblise kahju on sensatsiooniromaanide kaasas veel tulunduslik miinus. Peaaegu kõik seesugused romaanid ilmuvad annete kaupa, mis üksikult ostetult küll kuigi kallid pole, aga terve raamatu kohta teevad siiski mehise summa, mille eest oleks võinud saada samavõrdselt või koguni rohkemgi väärtuslikku lugemismaterjali. A. Sipelga „Kuldne mülgas“, nagu ta oma teise jutu eessõnas tähendab „puritaanarvustajaile“, olevat ilmunud ja levinud 5000 eksemplaris. Raamatu hinnaks (20 annet à 25 mk.) tuleb 500 marka. Terve trükk tuleks rahvale siis maksma tervelt 2¹/₂ miljonit marka. Kolossaalne summa! See on jällegi tõenduseks, kuivõrt pealiskaudne ja hindamiskehv on tänapäevane lugeja.

Kõigest näeme, et tõsine kirjandus on ajaviite-vahendina meie praegustes oludes sattunud reaktsiooniteele. Olgu siinkohal tähendatud, et kirjanduse ülesanne polegi esmajoonselt aega viita, vaid lugeja mõtlemist arendada, silmaringi avardada eriti nendel aladel, mida teadus varju jätab või aina kuivkainelt käsitleb (näiteks hingeelu nähtusi). Meie üldine vaatevinkel peab muutuma, peame kirjanduse peale vaatama eeskätt kui vaimuharimise ja -peenendamise abinõu peale, alles siis kui lõbustusvahendi peale. Senised vaatekohad olid erakordsed, nagu meie rahva saatuski, ent olid siiski paratamatud, oma aja lapsed. Ümberhinnanguid on olnud meie ühiskondlikus elus, ümberhinnanguid peab tulema ka isiku ja kirjanduse vahelises suhtes. Muidu võib veelgi korduda selliseid blameerivaid nähtusi, millest teab rääkida J. Semper oma esseede kogus „Meie kirjanduse teed“, kus üks meie silmapaistev riigiametnik kuskil pidulikul koosviibimisel pärinud kellegi soomlase käest dr. Kreutzwaldi rinnakuju kohta, kes see on. Ja kui vastuse saanud, et Kreutzwald, siis küsinud edasi, kes see Kreutzwald siis õige oli.

Aeg veereb oma soodu, tuues esile uusi elufaase. Praegused faasid sisaldavad kõik enam-vähem sõjaväsimusest tingitud pealiskaudsuse varjundeid. Need järellained kannavad meid veel mõnegi hea aasta, enne kui nad raagevad. Kuid siiski on juba tunnusmärke olemas, mis tõendavad, et see kergemeelsuse-udu on kadumas. Nii võidakse mitmelt poolt kinnitada, et just viimase aasta kestel on meie vaimline elu märgatavalt vähenenud. Elavamaks on muutunud raamatuturg. See kõik on pandiks, et meie seltskond liigub eluprintsiipide õiglase hindamise ja tõe äratundmise tähe all. Kuigi need varjud, milledest rääkisin eespool, on veel küllalt suured, võime siiski loota, et nad kord ometi mööduvad.

Arno Raag.

Ungari uurimused hõimrahvaste ja algkodu ülesotsimiseks.

XVI ja XVII sajandil, ungari rahva olemasolu eest peetud raskete võitluste ajal, kaob püüe hõimlasi otsida, olgugi et tihedad kokkupuutumised olid (saatkondade, sõjavangide, väljarändajate kaudu) Ida-Euroopa rahvastega. Kui aga ungarlaste seas valitses kustumatult traditsioon

nende orientaalsetest algupärast, võib oletada, et Vene pinnale sattunud ungarlased ise rääkisid ühele või teisele rahvale sellest loost ning Ungari oludest. XVIII sajandil tekib eriti Kaukasuse rahvastel arvamine, et nemad on ungarlaste sugulased. Nimetame mõned tüübilised vale-romantika teated. XVIII s. alul mainib tšehhi kaputsiini munk Agathangelus Mayerhauser ühe Tiflisi linna elaniku andmete põhjal, et ungari kindrali Hadik'i suguvõsa on pärit Kaukasuse mäe ümbruses rohkel arvul elavatest ungarlastest, kus elab nimelt Hadikire nimeline vürsti-perekond.

Veel imelikumana paistab Samuel Hatvani-Turkolyi poolt a. 1725 Venemaalt oma sugulastele kirja teel saadetud teade Krimmis leitud ungarlastest. H.-Turkolyi võttis XVIII s. alul osa vürst Ferenc Rákóczi II vabadussõjast. A. 1710 läks ta Venemaale, astus Peeter Suure — Rákóczi poolehoidja — teenistusse ja sõdis Pärsia vastu. Venemaal olles otsib ta Volga äärest ungarlasi ja ungarlaste algkodu, kuid tagajärjetult. Lõpuks, Krimmi tatarlaste juures, leiab ta tatari khani erilise kaitse all mitmest külast ungarlasi. Ta tähendab, et peale Ungari ja Krimmi tatarite maa ei ole maailmas kohta, kus räägitaks ungari keelt. H.-Turkolyi ei pannud aga tähele, et need ungarlased olid ometi väljarännanud asunikud.

Teadlikult, sugurahvaste otsimise eesmärgiga, sõidab a. 1791 Kaukasusse ja Uurali maile Juhan Orlay, mõjustatud keeleteadlase J. Sajnovics'i kuulsast reisist (millest hiljemini). Orlay teekond viib järelikult Läänemere kaudu Peterburisse ja sealt edasi. Vale etümoloogia abil leiab ta igalt poolt ungari sõnu ja ungarlaste jälgi, nii et Orlay püüded ainult romantilisteks liialdusteks jäävad, samuti kui Gregor Nagylaki Jaksics'i omad, kes a. 1804 Peterburi kaudu Venemaale läks hõimlasi otsima. Peterburis oli ta Orlay sekretär, rändas hiljemini ringi kogu Venemaal ja Siberis kuni Kamtšatka poolsaareni. Tagasi pöördudes läheb ta Kaukasusse, kus ta nädal aega viibib „sealsete ungarlaste“ seas. Leiab isegi mehe (keegi murša), kes talle etteheiteid teeb, et ta väljaraakimine olevat saksa- ja slovaki-pärane, ning seletab, kuidas peab ungari keelt õieti hääldama. N. Jaksics'i märkustest võib konstateerida, et see murša kõneles székely murret. N. Jaksics leiab palju ungari perekonna-nimesid Kaukasuse ümbrusest ning arvab, et seal elab umbes 7 miljonit ungarlast.

1805. ja 1822. a. vahel on mitme keele tundja, haritud frantsiskaani munk Nazarius Szabó idas misjonärina tegev. Ta räägib Bagdadis Mongoolia suursaadikuga ungari keelt

ja saadik teatab talle, et Mongoolias elavat mitu miljonit ungarlast!

Hõimuaate vaatekohalt ei või mainitud reisijate teateid tõsiselt võtta. Nad on enamasti ilma teadusliku ettevalmistusega isikud, kes liialdavad romantilises vaimustuses. Vahel on aga nende andmed keeleliselt ja etnograafiliselt vaatekohalt kasutatavad. Ka ei ole päris võimata, et nad ungarlasi leidsid, kuid muidugi ei olnud need esiungarlaste järeltulijad ega mõni hõimrahvas. Teame, et XVIII sajandil rändas eriti Transilvaaniast suurel arvul ungarlasi idasse. See seletab ka, et eelmainitud mursea tarvitab székely dialekti. XVIII sajandil oli väljarändamine Venemaa poole nii suur, et Ungari valitsus pidi selle otse ära keelama. A. 1775 on Jekaterinoslavi ümbrusse suurem hulk ungarlasi asunud, Maros'i ja Tisza jõe vahel elavad endised piirivalvurid, kes pärast türklaste väljaajamist Lõuna-Ungarist ilma teenistusega jäid.

Eeltoodud andmed moodustavad varjukülgi ungari hõimu-uurimistes, kus esineb ometi ikka patriootiline või teaduslik püüe. Nende kaudu selgub ainult, et idas ei ela enam puhtungarlasi. XVIII sajandil hakkab Ungaris igal alal intensiivsemalt õitsma tõsisem ning kõrgema tasapinnaga teadus-elu. Hõimuküsimus, algupära ning algkodu uurimine saab teaduslikuks probleemiks. Eriti on temast huvitatud keeleteadus, etnograafia ja arheoloogia. XVIII sajandi teisel ning XIX sajandi esimesel poolel esineb rohkesti algkodu ja hõimrahvaste otsijaid, kes materjali korjamisega aluse panevad XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alul jätkunud metoodilis-süsteematailisele teaduslikule tegevusele, mis kõik siia kuuluvad problemaatilised küsimused enamalt jaolt lahendas.

XVIII sajandil selgub, et algupära uurimisel võib ainult teaduslik spetsialisatsioon eduga töötada. Järgneb keeleteadlaste tegevus, ja nimelt kahes sihis. Ühelt poolt äratab huvi uus sugulusaade: soome-ugri keelte ühest tüvest päritolu; teiselt poolt hakatakse uurima türgi-tatari ja mongoli keeli, sest ungarlasi peeti üldse, välismaalgi, nende rahvaste perekonda kuuluvaiks. Soome-ugri algupära uurimise alal on teerajajad Juhan Sajnovics ja Anton Reguly; türgi-tatari-mongoli suhtumise kindlakstegemisega nägid esimestena vaeva Aleksander Kőrösi Csoma ja Armin Vámbéry. Kahe grupi vahel teotsevad mõned polühistorid, siis arheoloogid ja etnograafid.

*

*

*

Vaatame esiteks, mis sünnib soome-ugri uurimiste suunas. Mainisime juba, et Ungaris esinevad esimesed soome-ungari sõnakõrvutamised A. Huszti käsikirjades XVIII sajandi esimesel poolel. Suurema tähtsusega on aga ungari jesuiidi Juhan Sajnovics'i ülesastumine. S. sõitis oma kaasmaalase ning orduvennaga, astronoom Max Hell'iga Lapimaale, et Veenuse tähe päikesest mööda minekut vaadelda. S. tunneb lapi keele vastu huvi ja konstateerib — ilma et ta oleks tundnud saksa Fogeli ja rootslase Stiernhelmi mainitud käsikirju — ungari ja lapi keele sugulust. Sajnovics'il on keelesugulusest selge arusaamine, öeldes, et laplaste ning ungarlaste keel võivad sugulased olla, ilma et ühe keele mõistja võiks teisest keelest aru saada. Vanasti võisid need kaks keelt ühest tüvest võrsunud olla, kuid aastasadasid eraldatud, pidid nad erinevalt arenema. Stabiliseerumist ei või oletada keelte elus, samuti mitte ka seda, et nad oleksid ühel viisil edasi arenenud. Sugukeelteski on vahe võimalik. S. ei võrdle mitte ainult sõnu, vaid peab veel tähtsamaks suffiksrite kõrvutamist ja võrdleb õieti isiklikulist, määruse-, moodusekonjugatsiooni, deminutiivi ning komparatiivi-suffikseid.

Õpireisilt tagasi pöördunud, luges S. a. 1768 Kopenhaageni õpetatud seltsis ette oma kuulsa töö: „Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse“, mis ilmus seal ka trükis a. 1770 (hiljemini Ungaris). See raamat, mis käsitleb esimesena lapi-ungari sugulust, on suursündmus ungari keeleteaduses. Olgugi et algusel paistis „nooblile ungari rahvale“ võõrastavana see „kalarasva-sugulus“, tekib varssi päris „fennomaania“, mida kuulutab eriti ärkav ungari kirjanduski. Järgneb ka keeleteadlaste uurimistöö, mille esimeseks tähtsamaks tooteks on Samuel Gyarmathy teos: „Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata (a. 1794). Selles töös on — maha arvatud ostjakid — võrreldud tervet soome-ugri keelkonda. (Gyarmathy on nimelt kuulnud ostjaki-samojeedidest ja ei pidanud neid soome-ugrilasteks, mis ka õige.) Gyarmathy liigub sõnade ning grammatikate võrdlemise alal. Seepärast on ta ühes Sajnovics'iga saksa keeleteadlastelt, Georg von Gabelentz'ilt ning Sandfeld-Jansen'ilt võrdleva keeleteaduse asutaja nime saanud. Nad on tõesti soome-ugri suguluse esimesed teaduslikud uurijad Ungaris.

Nende järel käib järgmine, põhjapanevat tööd teinud ungari uurija, Anton Reguly, kelle nimi on soome-ugri suguluse kindlaksmääramises, nende keelte ja rahvaste

uurimises püsiva väärtusega. Türgi-mongoli suunas otsiv Aleksander Körösi Csoma ja Anton Reguly — põhjamaa Körösi Csoma — on hõimrahvaste uurimisel ennastsalgavamad tööd teinud. Mõlemad surevad vara, ilma et oleksid oma vaevade ja kannatuste vilja maitsta saanud. Sarnane on ka mõlemate teaduslik ettevalmistus ning hoolsus, vaimustus ja järjekindlus uurimisel.

* * *

Anton Reguly sündis a. 1819 Zirc'is (Lääne-Ungaris). Pärast keskkooli lõpetamist õpib ta Budapesti ülikoolis (1836—1839) õigusteadust, on aga huvitatud ka ajaloost. Vanemad saavad ta Saksamaale ennast õigusteaduse alal täiendama. Aga rohkem kui õigusteaduse vastu tunneb Reguly huvi põhjamaa salapärase looduseilu vastu ja igatseb minna Skandinaaviasse. A. 1839 jõuab ta Stockholm, kus ta saab tuttavaks kuningliku raamatukogu hoidja A. J. Arvidsson'iga. Rootsi teadusemees äratub noores ungarlases suuremal määral huvi soome ja ungari suguluse kohta, olles ise Soomest pärit.

Vahepeal, a. 1835, ilmub E. Lönnrot'i „Kalevala“, mis annab Soomegi poolt tugevat tõuget soome-ugri keeleteaduse, etnograafia ja ajaloo uurimisele. Lönnroti parem jünger Castrén laiendab oma tegevusala kogu soome-ugri rahvaskonna peale. „Kalevala“ ilmumine on ka Euroopa rahvaste tähelepanu soome-ugri rahvaste suhtes palju enam äratanud kui miski muu. Tuntud on „Kalevala“ elustav mõju Soome arenemises, Eesti ärkamises, „Kalevipoja“ kokkuseadmises ja „Kalevala“ palavik hõlbustab suurel määral ungarlase A. Reguly'i tähtsat teekonda ida-sugurahvaste juurde.

Reguly jõuab juba a. 1839 Helsingisse muutunud elu-sihiga. Ta otsustab end soome-ugri suguluse selgitamisele pühendada, nende rahvaste keeli ning etnograafiat uurida. Castrén'i abiga õpib soome keelt, kuid ainult nüüd saab talle tunduvaks ta puudulik keeleteaduslik ettevalmistus. Ta eneseusaldus langeb, aga kui õpetatud Soome Selts valib ta oma liikmeks, jätkab ta seda suurema energiaga raske soome keele õppimist, olgugi et esinesid ka ainelised mured. Ta pidi suurtest raskustest üle saama: pidi ära õppima rootsi keele, läänemere-soome keeled¹⁾ ja lapi keele. Kui tal peale Lapimaa reisi on

1) Reguly on esimene ungarlane, kellest teame, et ta oskas eesti keelt.

selged kõik need keeled, pöörab ta oma tähelepanu idasoome ning uuri keelele. Näeb oma elukutset keeleteaduse alal olevat ja läheb a. 1841 Peterburisse, kus ta keiserliku Akadeemia liikmete poolt lahket toetust leiab. Tahab ära õppida sõrjani, mordva, tseremissi keele ning ungari keele laensõnade vaatekohalt tähtsa tšuvaši-türgi keele. Ungarist palutakse teda kirjutada oma kogemustest, kuid ta keeldub seda tegemast, öeldes, et noorena on parem mitte midagi kirjutada kui halba. Üldse on imetamisväärne R. iseteadlikkus oma tuleviku ja oma teaduslike eesmärkide kohta. Ta kannatab rahulikult kahtlevaid märkusi oma talendi üle.

Reguly'i tagasihoidliku iseloomu tõttu annavad teised Ungari Teadusteakadeemiale teada tema õpireisi saavutisi. Akadeemia saadab talle rahalist toetust, mille kaudu ta saab ungari teaduse ametlikult tunnustatud esindajaks. Ta süveneb töösse, mõnikord ei näita end mitme kuu jooksul oma tuttavate seas. Intensiivse töö tagajärg on raske haigus. Peale paranemist valmistab hõimlaste ülesotsimiseks töö- ning teekonna-kava, mille Ungari Akadeemia suure vaimustusega vastu võtab.

Reguly käib Sajnovics'i ning Gyarmathy jälgedel, kuid ta arvab õieti, et idasoome keeled seisavad ungari keelele ligemal kui läänemere-soome keeled. Tema tähelepanu pöörduv siis nendele ja ta tahab rekonstrueerida soomeugri algkeele. Ajajärgul, mil ungari keele ning hariduse areng astub hiiglasammudega edasi, oleks see kavatsus — arvab Reguly — otse kõige tähtsam ja huvitavam isamaaline ülesanne.

Reguly'i vaatekohad, milledega ta oma märgukirjas Ungari Akadeemiat tutvustab, on järgmised: 1) Kas leidub ungari ja soome keele vahel sugulust või mitte; kui ja, siis kui suur on see sugulus; 2) mis kasu ja abi toob sugukeelte uurimine oma keele arendamisele.

Reguly arvab, et keeleteadus on kõige kindlam tee, mille kaudu võib tõestada vanasti eraldunud rahvaste sugulust. Abiks tulevad etnograafia ja ajaloolised uurimused. Kliima ning geograafiline asend mõjub muutvalt sugurahvaste iseloomusse. Need eriteadused selgitavad sugurahvaste tänapäevaseid erinevusi. R. rõhutab siis keeleteaduse kõrval teiste kasutatavate teadusalade tähtsust sugurahvaste uurimisel. Keeleteadlasena on ta esimene ungarlane, kes kõige laiemal alal uurib sugukeeli, sest lapi keelest voguli keeleni tunneb ta igaühete soomeugri keelt. Selles suhtes on tal vähe järeלטulijaid, mitte ainult

Ungaris, vaid ka üldse. Ta õpib ka türgi keelt, kuid on arvamisel, et ungari ning soome keele sugulus türgi, mongoli ja mandžu keelega võib ainult kaugem olla (Klassenverwandschaft).

Tarvillikkude keelte äraõppimise järel valmistab R. end teele. Ta saab teada, et sürjanid nimetavad oma naaber-rahvast, voguleid, jõgra'deks. Selle jõgra vene kaju on ugor, jugor; see on rahvas, kes elas vanasti Jugria-, Jogria-maal. Reguly'il oli teiselt poolt teada, et venelased kutsuvad ungarlasi jugrideks, olgugi et need kõikides teistes idakeeltes madzar'i (magyar) nime all esinevad. R. tähelepanu pöördub selle tõttu Jugriale kui algkodule ning vogulitele kui ligemalseisvale sugurahvale. Tema andmete põhjal selgus tõesti, et voguli keel ning rahvas seisab ungarile kõige ligemal.

Oletatud algkodu — Jugria üle tekkisid teated juba õige vanal ajal, nagu eespool nägime. XVI sajandil kirjutab S. Herberstein, et Juharia, kust ungarlased välja tulid, on maa, kus asuvad vogulid ja ostjakid XVIII sajandi teisel poolel. Tartus sündinud (1770) õpetlane A. Chr. Lehrberg arvab oma ajalooliste uurimuste põhjal, et Jugria on maa-ala põhjalaiuse 56. ja 67. kraadi vahel, Põhja-Uuralist ida pool, Loode-Aasias, kuna selle põhjapiiril elavad samojeedid ja lõunapiiril tatarid. Ta on aset Tobolski ning Permi kubermangus, seal, kus tänapäev vogulid ja ostjakid asuvad.

Reguly tunneb Lehrberg'i arvamist Jugria kohta, kuid ta ei usu, et see maa-ala oleks olnud tingimata ungari rahva algkodu. Tahab sinna sõita, et kohanimede kogumise ja analüüsimise kaudu, selles suhtes mõõduandvama uurimismeetodi varal, küsimust otsustada. Tema teekonnal seisavad tulunduslikud raskused ees, millede vältimiseks ta aga Peterburi akadeemiku K. E. von Baer'i isikus isaliku toetaja leiab. Baer kirjutab „Petersburger Zeitung'is“ (a. 1842, nr. 233 ja 236) Reguly'i ettevõttest, võrreldes tema saatust samal ajal Indias uuriva ungari teadusmehe A. Körösi Csoma saatusega. Tähendab, et nagu K. Csoma jätkas oma hõimu-uurimisi inglaste toetusel, on Reguly sunnitud seda vist Vene abiga läbi viima. Sest ungarlased, olgugi et neil on rikkad magnaadid, näivad need uurijad ära unustanud olevat. („Csoma de Körös und Reguly, Magyaren, die nach den Ursitzen ihrer Väter forschen“).

Baeri kirjutis ilmus K. Csoma surma-aastal, mil ka Reguly raskesti haige oli: närvipalavik piinas teda. Baer'i

artiklist paistab, et tähtsamate ungari hõimu-uurijate ettevõtted olid äratanud tähelepanu ka välismaa teaduseilmas. Kuid asjast oli huvitatud ka Ungari Teadusteakadeemia, eriti Reguly'i suhtes, kellele ta ka toetusraha määras. Kui selle kättesaamine teatud põhjustel (ühenduse puudus Venemaaga) hiljaks jäi, hoolitsesid haige Reguly'i eest Peterburi ungari perekond Balugyánszky ning Baer. Et Reguly'ist sai uuema soome-ugri võrdleva keeleteaduse teerajaja, selle eest peame eeskätt Baer'ile tänulikud olema, sest ilma viimase abita oleks Reguly vaevalt oma ülesande täitnud.

K. E. von Baeril on suhteid ka Eestiga, sest ta on Koeru kihelkonnas Piibe mõisas, mille omanik ta isa oli, a. 1792 sündinud. Ta oli kuulus loodusteadlane. A. 1829 kutsuti ta Peterburi Akadeemia liikmeks. Sealt lahkub ta a. 1830, et a. 1834 korduvate kutsete peale sinna jälle tagasi tulla. A. 1837 sõidab ta Lapimaale ning Novaja Zemlja'sse. Ta on ühes Helmerson'iga koguteose „Beiträge zur Kunde des russischen Reichs“ (Petersburg, 1839—1873) väljaandja. Temale kui Venemaa geo- ja demograafiliste olude uurijale oli tähtis, et noore ungari teadusmehe kavatsus — volga-äärsete ning Uurali soome-ugri hõimude uurimine — korda läheks. Ise Eestimaal sündinud, Lapimaal käinud, näitas ta täielikku arusaamist üles soome-ugri küsimuse teadusliku käsitlemise vastu. Kui loodusteaduse uurijale püstitati talle Tartu Toomimäel ausammas. Au ning tänu tema mälestusele meiegi poolt.

Baeri artikli mõju all saab Reguly peaaegu juba Vene abi, kui tuleb teade, et Ungari Teadusteakadeemia, eriti krahv Stefan Széchenyi, korduva nõude peale saadab 1000 pengö't (umbes sama palju rublades). Raha oodates kaotab R. kannatuse ja palub Baerilt laenu kodumaale sõitmiseks. Baer annab talle raha — kuid tingimusega, et ta mitte Ungarisse ei sõidaks, vaid vogulite juurde. R. võtab tingimuse vastu ja läheb Peterburist teele 9. oktoobril a. 1843 Uurali ning Siberi suunas. Moskva ja Novgorodi kaudu saabub ta Kaasanisse, kust ta läbi tšuvašide, tšeremisside maa ja baškiiri-tatarite külade jõuab Permi alale, sürjanite ning votjakite maale. Rändab läbi Uurali ja jõuab 4. detsembril a. 1843 Vsevolodskois vogulite pinnale. Tobolskis kohtub ta vana tuttavat, soomlast Castréni, kellega ta 1840. a. saadik tutvuses oli ja ühised lapi keele uurimisedki tegi. Vana vogul Baktjar (Bachtjar) annab Reguly'ile rikkalikke seletusi ja teateid vogulitest. Reguly õpib ära keele ja leiab tal kahtlemata sugulust

olevat soome-ugri keeltega. Hiljemini kogub ta ostjakkide juures otsatu rikka keelelise materjali. Agara töö peale vaatamata tekib Peterburi akadeemikute seas vaenlik meeolu R. vastu; seal arvatakse nimelt, et olevat kõige suurem õnnetus, et R. läinud keeleteaduslike küsimuste uurimisele. Baer kutsub siis Reguly't tagasi. A. 1845 jõuab kutsutav jälle Kaasanisse, läheb aga enne Peterburisse sõitu ühte kuulsasse vene kloostri — Raifasse, et seal tšeremissi keelt omandada.

Kahe aasta jooksul (1843—1845) sooritas R. üksipäini terve suure ekspeditsiooni tööd. Tagasi tulles on ta raskesti haige, kuid sõidab mordvalaste juurde keelt uurima. Ta nimi sai vahepeal Ungaris kuulsaks ja üldiselt tuntuks. „Ungari kirjandusloo isa“ Ferenc Toldy asutab a. 1845 „Reguly-Seltsi“ ja antakse välja „Reguly-album“, mille sissetulekust uurija abiraha saab. Väsimata R. sõidab a. 1845/46 talvel tšuvašide juurde, ja alles selle kolmanda reisi lõpetamise järel (1846) läheb ta Peterburisse, et kogutud materjali välja töötada. Venelastele tõi R. oma õpireisilt eriti tähtsa ning esimese täpsa usaldatava Uurali kaardi. Meie vaatekohalt on tähtis, et ta oli esimene teadlane, kes kõikide soome-ugri keeltega tuttavaks sai, ja et tema kogutud materjalist sündis ometi võrdlev soome-ugri keeleteadus.

Reguly jõuab Ungarisse haigena. A. 1848 nimetati ta Pesti ülikooli raamatukogu-hoidjaks. Lahtipuhkenud Ungari vabadussõda (1848—1849), siis järgnev austerlaste absolutistlik valitsus kui ka ikka raskemaks muutuv haigus takistavad Reguly'it kogutud materjali välja töötamast. Ta sureb 23. augustil 1858. Olgugi et tema töö jäi pooleli, on ta siiski teerajaja, vahest avastaja Vene riigi etnograafia ning geograafia alal. Pärast R. surma leiab terve rida ungari keeleteadlasi tegevust tema kogutud materjali väljatöötamise alal. Tema ostjaki kogu on isegi lahendamatuks mõistatuseks jäänud, nii et hiljemini pidid teised uurijad ostjakkide juurde minema ja keele äraõppimise kaudu Reguly'i tekstisid tõlkima. Reguly'i suur teene hõimrahvaste vanavara korjamises paistab silma, kui mainime, et mõned aastakümned hiljemini ostjakkide noorem põlv unustas juba ära Reguly'i kogutud eeposed ning muud rahvalaulud.

Reguly'il on hõimlusemõiste selge, sel mõõdul, nagu me seda tänapäevgi mõistame. Ta ütleb, et suguluse üle valitseb populaarne, mitteasjatundjate arvamine: kuidas süda, tundmuselu seda seletada püüab. Kui ta Ungarisse

tagasi jõudis, küsiti temaltki, kas ta leidis ungarlasi. R. vastus oli eitav, sest see on diletantlik arvamine, mis otsib ja nõuab täielikku sarnasust sugurahvastelt. R. ütleb, et suguluse suhtes on maksev ainult teaduslik käsitlus, mis silmas peab üksikute hõimrahvaste omapärasest arenemist, mis peab tähtsaks just muudatusi ja uurib pikaajalise lahkumineku kaudu tekkinud üksikuid arenguid, mis põhjustasid erinevusi.

Reguly on ungarlastest esimene, kes hõimu-uurimise alal kõige rohkem resultaate saavutas. Tema jälgedel käivad keeleteadlased, kes tekkinud soome-ugri uurimiste õitseaial lahendavad spetsialiseerunud ja meetodiliste stuudiumide varal kõiki problemaatilisi küsimusi. Soome-ugri keelte ühest tüvest päritolu on ümberlükkamatu dogma, edaspidised uurimised liiguvad detailteemade seletamise suunas.

* * *

Ungarlaste idast päritolu traditsioon ajab XIX sajandi esimesel poolel Venemaalt ja kaugemast idast algkodu ning hõimlasi otsima. Esinevad mõned polühistorid ja mõned keeleteadlased, kelle püüd on kindlaks teha, kas on ungarlased mongoli algupära. Esimese rühma liikmete tegevus kannab juhlisuse iseloomu, teise rühma esindajad töötavad küll teadusliku meetodi ning kriitika abil, kuid just selle tõttu jääb nende vaev ilma loodetud resultaatideta.

Polühistoritest — kes mitte ainult ühel määratud teadusealal ei uuri — on esimene Karl Juhan Besze, kes käis a. 1829—1830 Krimmis, Kaukasuses, Armeenias ja Georgias, igalt poolt ungari mälestusmärke „leides“. Nelja vene teadusmehega võtab ta osa Vene kindrali Emanuel Georg'i ekspeditsioonist, mis saadeti Elbrus'i mäe kõrgust mõõtma. Oma teekonna üle ilmutab Besze prantsuskeelse raamatu, pealkirjaga „Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Armenie, en Asie Mineure et Constantinople, en 1829 et 1830, pour servir à l'Histoire de Hongrie“ (Paris, 1838). Isamaalsust täis raamat kubiseb eksimustest. Besze suur teene on aga, et ta leidis tatarite juurest algupärase vankri, nimega „madžar araba“ (ungari vanker), mis näib ungari omapärasus olevat. Sarnast vankrit tarvitasid nimelt vanad ungarlased lääne poole rändamise ajal. Etnograafiale on tähtis teade, et säärane vanker jäi tatarite juures tarvitusele, olles seega tõendusmärgiks ungarlaste ning türgi-tatari rahvaste kokkupuutumistest.

Kaukasuses kohtab Besze rahvaid, kellede pealikud annavad talle seletusi ungari kommetest ning vanavarast ja igaviisi tõendavad, et nad on ungarlastega sama algupära. Eriti duguri rahva juures leiab ta sooja vastuvõtmist; talt palutakse isegi türgi tähtedega allkirja. Besze püüab ka keeli võrrelda, kuid muidugi ilma tagajärjeta. Ta esineb kainema uurimismeetodi ajajärgu alul; kahjuks käis ta aga valejälgedel, sest ungari suguluse mõte tekkis Kaukasuse rahvaste seas kunstlikult — ungari väljarändajate ja mainitud XVIII sajandi reisijate mõjul. Besze püüe oli aga õige: uurida etnograafia ja keeleteaduse abil.

Rohkem teaduslikke tulemeid andis XIX sajandi alul Juhan Márlaki Jerney õpireis. Besze ja Jerney moodustavad ülemineku XVIII sajandi romantiliselt liialdavate fantastikute ja uuema aja puht-teadusmeeste rühma vahel. Jerney ise on ka hästi ettevalmistatud teadlane, kuid mitte spetsialist. Ta õpib õigusteadust, uurib ka ajalugu, arheoloogiat, eriti diplomaatiat ja Wienis idamaa keeli. Teadusliku tegevuse põhjal saab temast Ungari Teadusteakadeemia liige. Ungari reformi-ajajärgu vaim (XIX s. alul) ajab teda tööle. Uurib juba noorelt algupärastest allikatest ungari rahva minevikku. Püüdes ennast teaduslikult ette valmistada, tunneb ta põhjalikult ajalugu, kuid filoloogia, etnograafia ja arheoloogia alal jääb ta ainult dilettandiks. Tema esimene tähtsam teos: „Idamaa reis ungarlaste algkodu uurimise otstarbeks“ ilmus a. 1823, kahes köites. Teose „Reis idamaale“ kirjutas Jerney a. 1844—1845 tehtud uurimisreiside põhjal.

Jerney sõidab Moldaavia, Valahhia ja Bessaraabia kaudu, Musta mere kallast mööda rännates, Volgani. Venelaste poolt tehtud takistuste pärast on ta sunnitud tagasi pöörduma. Ungari algkodude Etelkõz'i (Dnestri, Sereth'i ja Pruth'i jõe vahel oleva maa-ala), Lebeedia (Musta mere põhjakaldal) ja Partia (Baškiiria, mis on oletatud olevat Kaukasuse ligidal) kohta on tema tähelepanud ja määruised põhjanevad. Sajnovics'i ja Reguly'i teeneks tuleb pidada hõimrahvaste avastamist ning Jerney teeneks — ungari rahva algkodude konstateerimist; eriti täpsalt tegi ta kindlaks Etelkõz'i ning Lebeedia asukoha, kuna n. n. Partia — esimene algkodu — ebakindlaks jäi. Keeleteaduslikult saavutas ta vähem kindlaid fakte. Leiab küll Moldaaviast vanu Ungari kohanimesid, mida ei saa seletada rumeenlaste keele varal, mis eralduvad aga ka Moldaavias uuemal ajal Ungari kolonistide kaudu tekkinud Ungari kohanimedest. Nad on pärit sest ajast, mil ungari

hõimud Etelköz'is asusid. Keelevõrdlemise alal aga eksib Jerney, oletades mitmesuguste Venemaa rahvaste keelte ja ungari keele sugulust, olgugi et ta oleks pidanud tundma ja omaks võtma Sajnovics'i põhjal soome-ugri keelte suguluse.

Hõimu-uurimisel tarvitab Jerney ka arheoloogiat ja on selles suhtes teerajaja. Ta eriala on klassiline arheoloogia, kuna rahvaste rändamise aja arheoloogia — mis ungari kui ka hõimrahvaste suhtes erilise tähtsusega oleks — on temalgi, nagu tol ajal üldse, tundmatu. Jerney leiud Venemaa steppide kurgaanidest on väga huvitavad; ta enda arvamise järele on need ungarlaste ja kumaanide (kadunud türgi soost rahva) kunstitööd. See vaade aga ei näi tõenäoline olevat. Jerney'le ei lubanud venelased tema leidusid Ungarisse viia; nad toodi Peterburisse. Kui nad veel alles on, peavad edaspidised uurimised nende põhjal palju huvitavaid andmeid konstateerima rahvaste rändamise aja rahvastest ning nende haridusoludest. Jerney järeldused ning oletused leidudest ei ole iga kord täpsad ega õiged, olgugi et ta tihti taipas asja. Tema suurem teene seisab selles, et ta arvestas hõimu-uurimisel ka arheoloogiat, mida enne teda keegi ei teinud, kuna tema viga oli liialdamine: arvas leidvat igalt poolt ungari kunsti vanu mälestisi.

* * *

XIX sajandi alul, paralleelselt Jerney ning Reguly'iga, ilmub valeteele jõudnud, kuid silmapaistev teadusemees Aleksander Kőrösi Csoma, kes tahtis üles otsida ungari algkodu ning kindlaks teha ungari keele ja rahva algupära mongolite juures. Tema kavatsus on hoopis nurja läinud; oma agara tegevusega on ta aga ungari teaduse nimele Inglismaa vastavates ringkondades lugupidamist võitnud, rääkimata austamisest, mis talle Ungaris osaks sai.

Aleksander Kőrösi Csoma sündis a. 1784 Transilvaanias, lihtsas perekonnas, Ungari idapiiril asuvate székely'ite hõimust. Székely'id loevad ennast tänapäevalgi ungarlaste hulgast eriti Attila hunnide järeltulijaiks. See lapsepõlves kuulnud muinasjutt on mõõduandev K. Csoma elukutsele. Transilvaania kalvini-usulistest kolleegiumides oma haridust saades otsustab ta end suurele ülesandele pühendada: ungarlaste algkodu ja sugulasi üles otsida.

K. Csoma on karakter, kes ungari noorsoole ideaalina on ette seatud. Täiskasvanugi võib teda eeskujuks võtta. Kui ta näiteks teada saab, et tal oma ekspeditsiooni teosta-

misel on tarvis slaavi keelte oskust, läheb ta ida-maaosast jala läbi kogu Ungari Kroaatsia pealinna Zagrebi, et seal nälgides ning viletsusi kannatades slaavi keelt ära õppida. Väikese abirahaga läheb ta Göttingeni ülikooli idamaa keeli uurima, sest ta oli kuulnud, et keskaja Araabia ajaloo teostes leidub palju andmeid ungarlaste algajaloo üle sellest ajast, mil nad alles Aasias elasid, siis veel nende rändamiste üle. Pärast tarvilikku ettevalmistust sõidab ta Ungarist välja, 100 kuldnat taskus — tähtsusetu summa sellega võrreldes, mis ta oma reisidel teaduse alal saavutas.

K. Csoma oli 37 a. vana, kui ta oma uurimistekonnale läks. Ei või ütelda, et romantiline noorusevaimustus teda oleks inspireerinud. Siiski, ta satub valeteele. Balkani poolsaare, Türgimaa, Pärsia, Afganistani ja India kaudu jõuab ta lõpuks Tiibetisse, kus ta viletsais oludes, kustumata fanaatilise vaimustusega teeb surmani tööd. Ta uurib palavalt Väike-Aasia raamatukogudes, et vastuvõetavaid andmeid leida. Säärastes puudustes rändab ta leitud näpunäidete põhjal ikka edasi, nagu oleks teda mingi ikka kaduv, nõiduslik virvatuli ahvatelnud. Lääne-Tiibetis veedab ta üheksa aastat, tiibeti keelt ja kirjan-dust uurides. Ta on nimelt arvamisel, et leiab sellest selgitust ungarlaste algupära ning algkodu kohta. Pettu-nult pöördub ta tagasi Kalkuttasse, et välja töötada oma suur tiibeti keele grammatika ja tiibeti-inglise sõnaraamat, mis sisaldab tema poolt korjatud 40 000 sõna. Bengali ja Londoni „Õpetatud Aasia Seltsid“ valivad ta oma liikmeks. Nende seltside kuukirjades ilmuvad tema kirjutised tiibeti keele, usu ning ajaloo üle. Inglased tahavad teda rikkalikult toetada, kuid ta võtab vastu ainult vähe. Ta lükkab tagasi „Aasia Õpetatud Seltsi“ poolt pakutud aasta-abiraha. Ungari riigikogu, mõned patrioodid korjavad 1830. a. talle suurema summa. Sellest rahast asutab ta fondid, stipendiumid noorele Ungari Teadusteakadeemiale ja Nagyenyed'is asuvale kolleegiumile, kus ta tasuta oli koolitamist saanud. Ta sööb peotäie riisi päevas, joob paar klaasi teed ja kirjutab päevast päeva aruande rahast, mis ta „sunnitud“ oli vastu võtma, nagu oleks ta kellelegi vastutav olnud selle raha eest.

Inglaste kasuks keeleteaduslikku tööd tehes ei unusta aga K. Csoma mitte silmapilkugi oma ideaali. A. 1832 arvab ta, et ungarlaste algkodu on Himaalaja teisel poolel, Mongoolias. Järgneb uus töö, ja tiibeti ning sanskriti ajaloo teadlaste andmete põhjal läheb ta a. 1842 oma

viimsele teekonnale, millelt ta enam tagasi ei tule. Ta luges nimelt ühest Hiina piiril Dsungaarias elavast jugari ehk dsuguri rahvast, ja arvates, et nüüd on õiged jäljed leidnud, tahab ta minna Ida-Tiibetisse, Lhassasse. Aprilli alul 1842 jõuab ta Terrail'i ehk Darziling'i, juba palavikuhaigena. Inglise konsul võtab ta oma majja, kus ta viiepäevase agoonia järel sureb — 11. aprillil 1842. Inglased, tema teenete tunnustajad, püstitasid tema hauale mälestussamba. K. Csoma elutraagika seisab selles, et temal, kes püüdis töötada oma rahva au ja kuulsuse tõstmiseks, jäi Ungari vaatekohalt ta ennastsalgav tegevus ometi ilma tagajärjeta. Mõõtmata on aga tema eeskujumoraalne mõju põlvest põlve ungarlastele ja ta näitab, kui sügavalt inspireeris hõimuaade ungari teadusemehi.

Hõimu-uurimiste vaatekohalt on K. Csoma teekond sellepärast tähtis, et hakatakse nüüd teadusliku meetodiga uurima ungari keele ning tõu ja türgi-tatari ning mongoli keelte ja tõugude vahetõu.

K. Csoma jälgedel astub Gabriel Szentkatolnai Bálint, kes on samuti székely ning lihtsat algupära, mongoli ja mandžu keelte tähtsam uurija. A. 1871 läheb Sz. Bálint Ungari Teadusteakadeemia ja keeleteadlase Juhan Fogarasi kull, Vene valitsuse toetusel Kaasani ja Astrahani, et Kaasani tatari ning lääne-mongoli (kalmüki) keelt uurida. Jätkab Peterburis mongoli ja mandžu keele studiumi, tutvub ka soome keelega. A. 1873 läheb ta Aiasiasse khalkha-mongolite juurde ja annab aru kogutud materjalist oma tähtsais ning ustavais töodes, mis käsitlevad kaasani-tatari ja mongoli-mandžu keeli (altai keelkonda kuuluvad keeled). Imestamisväärt energiaga, haruldase keeletalendiga tegi Sz. Bálint tööd. Talutarest tulnud, sai ta ülikooli-professoriks. Ent ungari algkodu või ungari ja mongoli keelte suguluse, pigemini nende vahetõu iseloomu määramine ning kindlakstegemine ei õnnestunud kahjuks temalgi mitte. Äpardus uurimustel viib ta soomeugri keelkonna asemel tühjade äärmuste radadele. A. 1879 läheb ta Türgimaale, kus ta rahutu iseloomu tõttu elab tihti avantüristlikult. Damaskuses on ta maksuametnik, Ateenas araabia keele õpetaja. Krahv Béla Széchenyi Idaaasia ekspeditsiooni puhul uurib ta Indias tamuli keelt ja krahv Eugen Zichy ekspeditsiooni liikmena käib ta a. 1895 Kaukasuses ning Kesk-Aiasias, et kabardiini keelt ungari keelega võrrelda. Kuid see oli ebaviljakas töö.

Mongoli sihis töötab Karl Mezökövesdy Ujfalvy, kes aga ka soome-ugri keeleteaduses oli orienteerunud. Ta

elas — 1848/49 vabadussõja emigrandina — Prantsusmaal, kus ta soome-ugri rahvaste olude ja selle keeleteaduse saavutiste tutvustajana tänuliku töö tegi. Mongoli uurimiste vaatekohalt tuleb arvestada tema a. 1876 ja a. 1880 Prantsuse huvide teenistuses tehtud Kesk-Aasia õppereise, millede kohta ilmutas ta raamatu prantsuse keeles, prantslaste abil.

Mongoli ning türgi-tatari suunas töötavate uurijate püüded algkodu ja sugurahvaste konstateerimiseks jäävad, suuremate eneseohverduste peale vaatamata enamasti ilma kindla tagajärjeta. Nägime, et soome-ugri sihis tehti palju tänuликumaid ja kasulikumaid uurimusi. Romantiline idamaa pakub palju külgetõmbavat ning huvitavat, külm, mõistuslik põhjamaa — lihtsamaid, kuid reaalsemaid resultate. See on iseloomustav algkodu ning sugurahvaste ülesotsimisele sihitud ungari uurimistes, näidates, kust peab otsima meie keele ja rahva algupära ja kus on ometi meie sugurahvad. Türgi-tatari ja mongoli suunas töötavad ungarlased on mõjustatud peasjalikult muinasjuttudest ning rahvatraditsioonist. Selles suhtes selgusid hiljemini, teadusliku kriitika tarvitamise varal, ka mõned reaalsed faktid. Soome-ugri sihis esines — sugulustunde ja muinasjuttude ning rahvatraditsiooni täieliku puuduse pärast — juba algusest peale teaduslik-arvustav uurimismeetod, mille tagajärg on, et saavutatakse ka varemini täpsamaid resultate.

(Järgneb.)

Elemér Virányi.

Kuradi sünonüümid.

„Heal lapsel mõnda nime“ ehk „palju nimesid“, ütleb eesti vanasõna. Tegelikus elus kujuneb lugu nii, et paha-legi lapsele ja isegi kurjale olevusele palju nimesid antakse. Nimede rõhkuse poolest tuletan meelde hunti, madu ja muid kurjategijaid loomi. Võidu nimede rõhkuse poolest viib aga kõigilt teistelt kurat.

Johannes Scherr ütleb kuradi kohta: sündimise poolest pärslane, adoptsiooni poolest juut, kasvatuses poolest kristlane või ka antikrist. Kristlus on vaenulise printsiiibi Euroopas üldiselt sama nime all tuttavaks teinud. Uus Testament nimetab teda kreeka keeli diabolos, ladina keeli diabolus; sellest on itaallased saanud oma diavolo, hispaanlased diablo, prantslased diable, poolakad djabel,

böömlased d'abel, venelased diavol, serblased diavo, sakslased tievel, tiuvel, teufel, inglased devil, islandlased djöfull, rootslased djevul, taanlased djävel jne. Seega Uues Testamendis leiduv nimi peaaegu kõigi Euroopa rahvaste kodakondseks saanud, välja arvatud lätlased ja soome sugurahvad.

Eestlased on võõrastelt rahvastelt hulga kuradi nimesid omandanud, niisama ta rahvusvahelisi tegusid, aga tegudega ühes ometi mitte — nagu Euroopa keelte enamik — kreeka diabolusest tuletatud nimekuju. Selle asemel on mitmed muud võõraste keelte kuradi nimed Eestis hingemaad pärinud.

Kuradi nime tähenduse kohta on mõnda seletust püütud anda, aga suurem osa neist on märgist mööda lasknud. Kratiraamat katsub kuradit kratist tuletada; J. Kõrv otsis „Valguses“ kuradile *Kuhrad'*ist = lehmaraattast seletust. E. Virgo oletab, et kurat tekkinud katoliiklaste sõnast *curatus* = hoolitseja, hingekarjane.

Parema seletuse on dr. J. Hurt andnud (Postimees 1896, nr. 39), mille järele on kurat „kura“ sõnast tekkinud, mis pahemat, vasakut poolt tähendab. Samm edasi ja „kura“ kohta tekkis arvamine, et „kura“ pool on paha, kuri, õnnetu *kuri*, *kurja* sõna mõjul. Edasi liideti sõnale *-ti, -t* juurde ja nii kujunes *kurat*. Prof. L. Kettunen ja prof. A. Saareste peavad aga *kuradi* algupäraks sõnakuju *kurjatti*. Kihnust on viimaks nimetatud uurija *kurät*, gen. *kuräti* sõnakuju leidnud, mis ta arvates ülemalnimetatud väidet omalt poolt tõendab (Eesti Kirjandus 1918/19, lk. 242—243).

Ehk küll kuradil leegion nimesid, tarvitab eestlane vandumise puhul neid ometi vähe. Pea-vandumissõnaks jääb ikka *kurat*, mis mõnel mehel kolmanda sõnana suust voolab, nagu igapäevaseks leivaks on saanud, ilma milleta ei või elada. Mõnigi kord öeldakse, et on üks sõna olemas, mis eestlasele nagu pitseri peale vajutab, ja see on *kurat*. Sellest sõnast tuntakse ikka ära, et on tegemist eestlasega. Küll vannuvad teisedki rahvad, aga neil ei nõua kurat enesele ometi niisugust isevalitsust kui eesti *kurat*. See on tõsine türann, kelle käsku eesti meeste, vahel isegi naiste keeled peavad kuulma. *Kuradi* asemel tarvitavad mitmed, kelle meelest kuradi alaline nimetamine liiga hirmus, sõna *kuramus*, *kuramas*, *kuriõaim* ja *kurask*.

Mu kavatsus ei ole siin ometi kuradi iseloomu ja ta nime tarvitamist pikemalt seletada, vaid ainult loendada eestlaste suus leiduvaid kuradi nime sünonüüme, niikau-

gelt kui neid olen kuulnud või nad mulle kirjandusest silma on puutunud.

Kristlikust terminoloogiast on omandatud järgmised nimetused: Saadan, harukorral saatan, saadlane, saagel, setudel saatlanõ (= kiusaja, teotaja, vastupanija). Peltsebuul (föniiklaste Baal Sebul, Belsebul = kärbsejumal, sõnnikujumal). Lutsifer, lutsivar, lutsivaar (= valgusekandja, endine valguseingel, kes pärast langemist pimeduseingliks sai). Juudas = Jeesuse äraandja. On arvatud, et Juudas on leedu sõna = must, või läti johds = saadan. Kõige tõenäolisem ometi identifitseerimine piibli Juudaga. Mõnes kohas lühendatud kuju Juas; juut ja juudaline (Lutsimaal). Iskariot, Juuda teine nimi, peajünger.

Edasi järgnevad otse kuri-sõnast tuletatud nimed: Kuri, tavaliselt ühenduses sõnaga „vana“ = vanakuri; kurivaim, kuriloom, kuri elajas, kuri ingel, kurinahk, kuripatt; kurit, harvemini korit. Saaremaal tarvitusel kuradi poja ehk noore kuradi nimena. Siis veel: korat, kurits, kurjategija, kuratekkij (Lutsimaal) ja kurjuse anum.

Kui kuradi peale tahetakse iseäralikku rõhku panna, öeldakse kuradi ehk kuradite kurat, tuline kurat, aga ka kuradi pagan, kuradi sarvik, kuradi saadan, kuradi juudas jne., s. o. ühendatakse kaks kuradi nimetust teineteisega.

Oma asukohast on kurat hulga nimesid pärinud. Põrgu ise on tuletatud nimest Fjorgun, Perkunos. Teised seesugused tuletised on: pärigel, ka pergel, põrgel (soomlastel perkele), pärklane (Setumaal), põrguline, põrglane, põrgu peremees, põrgu vürst, põrgu papa, põrgu pealik, põrgu poiss, põrgu valitseja, põrgu koer, põrgu kott, põrgu hunt, põrgu täude, põrgu tungõl, põrgu mõtsaline, põrgu tükkus, põrgutukk, ka põrgutäkk, põrgu konn (Hupelil), Põrgku Karro (Müller, 39 estn. Predigten, lk. 253), Põrgu kull (seals. lk. 297), Põrgku vanna Maddo (seals. lk. XL), Põrgku Nota Mees (seals. lk. XL), Põrgku must Kaarna (seals. lk. 287), Põrgkohaudane Maddo (seals. lk. 323), Põrgku persepallä (seals. lk. 181), mõtsaellaj (O. Kallas, Lutsi maarahvas, lk. 73), vete vaim (Wiedemann, Aus d. inn. u. a. Leben, lk. 439). O. Loorits oma Liivi rahva usundis II, lk. 237, nimetab veel: hõlvet, metsaline, mõtsik, puustamõtsapääline, mõtsasaks, meresaks, järvesaks, sooragan.

Ristiisu mõjul näikse tekkinud olevat järgmised nimed: lendav madu, kaval uss, Rüvve Vaim (Stahli Leyen-Spiegel), pakan, pagan (tihti Setukeste lauludes, näiteks 70, 71, 73, 75, 76 jne.), mis vastab meie vanapaganale; elupagan, hingevõtja, hingepüüdja, kaval vaenlane, ristmata vaenlane,

ristirahva risu, maailma hulgas, Jumala ahv, ülekohus, pääpatlanõ.

Mustuse ja ta välimuse kohta käivad nimed: must (O. Kallas, Lutsi maarahvas, lk. 73), mustu, mustakane (O. Kallas, Kraasna maarahvas, lk. 95), mustlane (nii kui eelmine), pimeduseriigi vürst, must jaak (Kreutzwaldil), mooramees, must mees (tihti Setukeste lauludes, näiteks 180, 183, 185, 187, 188, 195 jne.), tõrvaskand (Setukeste laulud 185, 187, 188, 198 jne.), must ingel. O. Loorits loendab siia veel Liivi rahva usundis II, lk. 237: karvane, kirju, kiriväne, täpiline, sinine, kõrb, punane, tuline, virmalinõ, päätigo.

Eriti kurjust, pahust väljendavad nimed: tike ja tikõ (Võru- ja Setumaal, esineb tihti Setukeste lauludes; vrđl. 70—77). Rahvasuu seletab: tike on hirmsam kui kurat. Halb, vastab meie vanahalvale (vrđl. Setukeste laulud 172), paha, pahus, õel, paha vaim, paha loom, elajas, vihamees, ei húa = ei hea (O. Kallas, Lutsi maarahvas, lk. 73). Paharett (Wiedemanni sõnaraamatus rett = schlecht, garstig; soome keeli rätti = Lappen, Fetzen, Lump, seega paharett = paha hilpharakas), eksitaja, kiusaja, võrgutaja.

Mõnesugused muud nimed: Kochnrett = kõhnrett. G. Mülleri jutlustes esineb ühtelugu kochnrett. Stahlilt, Rossiniuselt jne. ei ole mulle kochnrett silma puutunud. V. Reiman tuletab „rett“ soome sõnast „retki“ (39 estnische Predigten, XXXIX, Wiedemann aga näikse seda kratist, krätist tuletavat (Aus dem inneren und äusseren Leben der Esten, lk. 439). O. Loorits tuletab seda soome sõnast rietas (Liivi r. usund II, lk. 234). Kõhn (Hupel, sõnaraamat, lk. 505), purask (vrđl. „Kodu“ 1911 nr. 4, algtäendus peitel). Sarvik ja sarviktaat (Kreutzwaldi poolt Kalevipojas tihti tarvitatud), sarviline, äi, äijo, äijölõ, äigelle, eijo, enamasti naissugu (vrđl. J. Hurt, Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen, lk. 10), esineb mõnikord ka meeskuradina. Tühi (vrđl. Setukeste laulud 162); väljaspool Setumaad enamasti vanatühi; tühitaat, puujalgne, äbarik, soojaak, tatik (Setumaal), pühus, tõlplane, tondi-keha, raisakops (Koerus), põhialanõ, särinas (O. Loorits, Liivi rahva usund II, lk. 237), nulgamees (seals.), timä (seals., lk. 238).

O. Loorits loendab siia veel Liivi rahva usundis II, lk. 237 setudelt: laanovitaj, patuvitaj, hingeneelahtaja, pää-inimese-võtja, mujal: tihkand, kõvver, jõle, sõkõ, pümme, pääots, pahalanõ.

Muud võõrastest keeltest laenatud, alles võõrastena tunduvad nimed: sorts (sors = liisk, sortiarius = nõid), sort (vene чорт), pees (vene бек), janguts (Lutsimaa eestlastel), ragan (O. Kallas, Kraasna maarahvas, lk. 95 — läti keelest laenatud; raggana = nõid, raggis — sarviline), verkane (soome verkanen = neetud olevus), sunnik, eriti Kanepi pool tuntud, sunnitluum (läti keelest, koera tähenduses), upeltsen Võnnus (oletan, et see nimi on vääne sakslaste Rapunzel'ist; vrđl. Grimm, Kinder- und Hausmärchen, 12), näks (Vastseliinas, Setumaal), gaat (Setumaal; vene гад = kole, inetu isik; vanapagan), peakaitan (O. Loorits'a Liivi rahva usundis II, lk. 238), poogand poiss, pakan poiss (Setukeste laulud 179, 180, 183 jne.; поганый = roojane), poostel (vrđl. „Eesti Keel“ 1924, nr. 5—6), vilpus (vrđl. seals.), ülegos (O. Kallas, Kraasna maarahvas, lk. 95), mendrat (Kanepis), seedam (Koerus, mis tuletab muinasjutu Seesamit meelde (vrđl. Ellerberg, Wanna Juttomees, lk. 7), päänaks (Setumaal).

Eestlane tarvitab kurjade olevuste määramiseks tihti eufemistilisi nimetusi; nii näiteks ei nimetata meeleldi hunti, karu, rebast, madu jne. nende õigete nimedega, vaid võetakse selleks mingisugune kaunim sõna. Nii sünnib sagedasti kuradigi nimega. Ta saab mõnikord nimeks: hall mees, eriti muinasjuttudes, valge mees (Hupel, sõnaraamat, lk. 275), valge vaim (see nimi näikse Lutsiveri nimele vastavaks olevat moodustatud), saks (O. Kallas, Lutsi maarahvas, lk. 73), nemts, nemets = sakslane (O. Kallas, nagu eelmine), suur mees, Vürst seitsinnatsest Ilmast (Stahl, Leyen-Spiegel, lk. 319), Kuningas sest ilmast (Müller, 39 estnische Predigten, lk. 263), kullatakanõ (vist Kullaküla tagune), vadilanõ; mõlemad viimased O. Loorits'a Liivi rahva usund II, lk. 238); vadilasõkiha.

Kui rahvas kuradi nime ei taha nimetada, nimetab ta sünonüümidest kõige sagedamini vanapaganat. Ülepea tarvitab rahvas kuradi nimetamiseks palju sõnaga „vana“ ühendatud sõnu. See sõna ei tähenda ju mitte ainult pika-ealist, elatanut, vaid ta tähendus on ka „päris“, „täielik“, „õige“, mingisuguse asja, olevuse, mõiste kvintessents. Sedaviisi tuntakse Eestis „leegion“ sõnaga „vana“ ühendatud kuradinimesid, millest mõni ometi ilma „vanatagi“ kuradi mõistet väljendab. Igatahes kordan neid siin „vana“ mõistegagi ühenduses. Nii siis: vanapagan = pärispagan, paganate pagan, kõige paganuse esindaja; vanakoll, vanaõelus, vanatige, vanakonn, vanakõhn, vanakuri, vanahalb, vanapaha, ka vanapahane, vanatont, vanakratt, vanapoger

(vist nagu pogri vene sõnast pogreb = kelder), vanakotus, vanapõmm, vanasinder (saksa sõnast Schinder = nülgi), vanaraisk, vanaraibe, vanapatt, vanamait, vanatõhk, vanareo, vanaredu, vanamadu, vanaludri, vanapärdik, vanaprohvos (sõnast Profoss = peksja, timukas), vanatimukas, vanasarvik, vanasunnik (läti keeli suns, sunnigs = koer, koe-rane), vanasikk, vanamees, vanajõmm, vanajõmp, vanahukatus, vanavaenlane, vanamõrtsukas, vanavalelik, vanakiusaja, vana korstnapühkija, vana pigikäpp, vanapoiss, vanajüts, vanajätis, vanajäts, vanajäss, vanajaak, vanasaks, vanapapa, vanasaarlane, vanatungas, vanatungal, vanamust, ka vana mustjaak, vanauil (Eesti Keel 1925, lk. 79), vana hobusejalgne (Oesel einst und jetzt III, lk. 90), vanasitt (Setumaa, Koselka), vanametsaline, va hilpharakas, vanajälle, vanalendüs, vanavaimlanõ. Seda nimekirja võib veel hulga sõimusõnadega täiendada.

M. J. Eisen.

Sangaste sõda.

4

Kirikumõisa minnakse Vismani juhatusel, kes on mees-tele kaasa antud „korrapidajaks“. Kirikuõpetaja pole kodus. Varakult on ta liginevaid ratsamehi näinud ning joosnud kohe nõu pidama kihelkonna arstiga (samuti mõisa poolt määratud). Vismani käsul lähevad 3 meest kirikuõpetaja ruumisid läbi otsima, arvates, et ta on enda ära peitnud enda kodus. Kuuldes aga, et ta on põgenenud tohtrimajja, piiratakse see ümber ning asutakse, sealsete ruumide läbiotsimisele (kirikuõpetaja-maja pole kuigi kaugel tohtri korterist). Arst seletab, et kirikuõpetaja olnud küll seal, aga läinud mõne aja eest koju tagasi. Ning õpetaja ongi ära läinud, põgenedes siit rõdu kaudu puiestikku.

On juba pime, kell on 7. Et kirikuõpetaja pimedusekatte all kaugemale ei saaks põgeneda, piiratakse kogu lähem ümbrus sangastlaste poolt sisse. Algab korralik „rebasejaht“. Mehed seatakse teatud kaugusse üksteisest „masti“ ning siis hakatakse „klaperdama“. Lühikese jahi järele tulebki „rebane“ välja Vismani ja Teras Pauli juurde. Nähes kirikuõpetajat kõige viletsamas seisukorras ning nutusena, sulab kahel tabajal süda ning nad lasevad kirikuõpetajal üle nurme metsa põgeneda... (Hiljemini pole Hesse mingisugust sammu astunud oma päästjate vabastamiseks, nagu ka rääkida teatakse. Ta saanud kindlasse

paika varju ning pole liigutanud sõrmegi sangastlaste kasuks, kui viimaseid kinni võtma hakatud. Kui kirikuõpetaja oleks ta pidanud tingimata kostma kaebeluste eest.)

Et kirikuõpetajat kätte ei saadud, otsustavad Restu mehed sõita Restu mõisa v. Rothi jutule, et ka temale vastavaid nõudmisi esitada. Restu sõidavad ainult 12—13 meest, kuna suurem osa laiali läheb, et alles järgmisel päeval jälle nõupidamisele tulla. Tagula mehed aga kihutavad oma ratsudega „Veskikoa laande“, et seal hakata „kulusid“ küttima. (Tol ajal olnud kõik Sangaste metsad krahvi poolt sinna toodud fasaane ja metskalkuneid täis.)

„Restu“ mõisa omanik v. Roth on parajasti teel köster Rossmanni juurest (Sangaste Põllumeesteseltsi koosolekult) koju. Sõidetakse temaga kaasa Restu, sest arvatakse, et kõige õigem on nõudmisi v. Rothile esitada tema enda kodus. Mingisugust laskmist tema peale pole olnud, Küll lasknud üks vallatu, ulakas sulane ühe püssipaugu Restu kõrtsi katusele.

v. Rothi juurde lähevad härrastemajja saadikutena läbi-rääkimisi pidama Kersson, Värnik, Lääts j. t. Roth seletab meestele: „Minul ei ole Sangaste meestega midagi tegemist. Üks püss minul on, seda tarvitän enda kaitseks. Mina olen võlgades mõisnik, pole mul muud kui püksid omad. Mõisa on Hüpoteegipangas panditud. Mul pole teile midagi anda ega lubada. Metsamaterjali olen teile alati andnud.“

Sangaste meeste poole pöördudes ütleb v. Roth rahulikult: „Olen teile talud ära müünud. Võite jahti pidada ka mõisa maa peal; raiuge, kui on tarvis, metsa, niipalju kui soovite.“

Kuna saadikud niisugust vastuvõtet sugugi oodata ei teadnud, ei mõisteta enam midagi öelda; nõutakse veel ainult, et Restu kõrts suletaks. Pärast seda minnakse laiali, igaüks enda poole.

Nii ongi Sangaste sõda lõppenud, ja kõik oleks jäänud rahulikuks pärast seda — kui mitte poleks järgmisel päeval kogunenud oma koosolekule Sangaste pöpsid. Ka nemad tahavad mõisale ette dikteerida oma nõudmisi. Nende juhid on „Pogritse“ Miller, Saks (Limba-Kusta) j. t. Popsnikud kihutavad Sangaste lossi juurde ning hakkavad valitsejalt Kirsteinilt nõudma püsse ja jooginng söögipoolist. Neil olevat oma sõjavägi metsas: kui nende nõudmisi ei täideta, pandavat mõisa põlema...

Kirstein saadab sala ühe naise metsa järele vaatama pöpsnikkude sõjaväge. Muidugi pole metsas kedagi olnud,

kuid naine, kuuldes metsa lähedal imelikke hääli (keegi raiunud endale hagu), kohkunud nii ära, et rutanud kohe teatega mõisa tagasi, et meestel on õigus, terve mets olevat püssimehi täis, aina kihisevat. Tema näinud kohe oma silmaga („tõelikult näinud ta ainult kadakapõõsaid, nendes viirastunud temale sõjariistus mehed“). Sedamaid käsib kohkunud Kirstein nõutud viina anda. Kui see joodud, antakse popsidele ka veini. Kui juba küllalt joodud, hakatakse mõisa õues tantsima. Limba-Kusta kutsub ka Kirsteini tantsima, ja see tantsib ka, hädast aetuna. Valitseja on sunnitud „lorilaulegi“ joobnutega kaasa laulma ja Limba-Kustaga „preilendrit“ lööma. Muu seas paneb Limba-Kusta valitsejaga seljad kokku ja ütleb: „Noh, tambime õge terri!“ Kõigest sellest julgustatud, sunnitakse Kirsteini üle õrre kargama ja tiritammegi istutama¹⁾. Kirstein teeb popsidega mõisa õues kõik kaasa, sealjuures neid jookidega ja toitudega meelitades; ta tahab ju, et popsid nii pea mõisast ei lahkuku: tema korraldusel on vahepeal saadetud Kuigatsi mõisa (kus parajasti viibib väljakutsutud sõdurite rühm) kaks kahehobuseplaani venelaste järele. Ometi on keegi saanud õigel ajal Kirsteini kavatsustest Limba-Kustale teada anda.

„Kusta, sina oled üits ää miiss, jääb viil!...“ palub Kirstein, kuid Kustat ja tema kaaslast ei suuda äkki enam miski tagasi hoida, Ta on korraga täitsa kaine, ei kuula enam Kirsteini juttu, lahkub mõisast ja viib omad mehed viimseini minema. Kui poole tunni pärast venelased Kuigatsist Sangastesse jõuavad, on mõisa „mässajatest popsidest“ täitsa tühi. Kuigatsist toodud sõdurid viibivad Sangastes kaks päeva, ei käi aga kedagi otsimas ega vangistamas,

Kohus tuleb...

Paari päeva pärast, kolmapäeval 14. dets., näevad sangastlased päikese veripunaselt koites, kuidas Sangastele läheneb Laatre poolt määratu suur sõjavägi, piigid tõusva päikese kiirtes säramas. Paljud, eriti naised, arvavad lähe-

1) Teatakse, et Kirsteini „terade tampimine“ pole kerge asi olnud: valitseja pidanud vahetpidamatult Limba-Kusta kõrval üles-alla kargama, vähemagi tagasitõmbumise korral saanud ta Kustalt küünarnukkidega külgede pihta mükse. Õnnetu mõisamees jäänud puruväsinuks. — Mõne „trääsä“ on saanud popsidelt ka Sangaste „tallipoiss Tsimm“ (Hendrikson).

Kuna ühed nii mõisa õues „mässavad“, seisab suur uudishimuliste vallameeste parv mõisa müüri kõrval ja vaatab pealt, et „mis tast asjast kõigest saa ja vällä tule“.

nevat „mustasajalisi“ rüüstajaid, tõelikult sõidab Sangaste mõisa kohalekutsutud draguneid Orlov'i juhatusel...

Kohe algavad kinnivõtmised ja läbiotsimised Sangaste taludes. Vangistatakse 9 meest: mõisarentnik Oberst, „Antje“ Gross, Keresson, Visman, vennad Villa'd (mõlemad uued sangastlaste kohtunikud, üks on venna maa peal „Vahetel“ popsiks), Lill Kaarli (sulane Tagulast), Värnik ja kooliõpetaja Waldmann. Pea kõik vangistatakse omast kodust. Vangistajaid on 70 ratsanikku. Neid juhib mõisast kaasa tulnud ülemtallimees „Timm“, õige nimega Hendrikson (ka tema vend „Piiri“ Aadu olnud üks Sangaste „mässajate“ ülesandja). Kelle peale „Timm“ käega näidanud, see vangistatud... Õnnelikult on saanud ära põgeneda Jakob Kurvits ja Vidrik Lääts.¹⁾ Kurvits olnud läbiotsimise ajal enda lakas heinte sees ning asjata on teda kordnik Fuchs ja sõdurid püüdnud püssitikkudega beintest välja ajada. Hiljemini põgenenud ta leivaküpsetamis-ahju, kus teda varjanud karjapoiss. Pärast pääsenud ta kodutalust põgenema, jäädes kadunuks seni, kuni möödusid esialgse ärevuse ajad.

Kõik vangistatud viiakse Sangaste lossi keldrisse.

Kuidas vangistatakse Jaan Visman? Ta ise seletab selle kohta:

„Ühes ohvitseris tundsin ära ühe Lätimaa saksa soost mõisniku. Nime ei mäleta kahjuks. Kui „Timm“ minu peale käega näitas, lõi see mees mind. Tahtsin vasaraga vastu lüüa seesugusele toorele ohvitserile, kuid mulle seati kohe püssitikk vastu. Olin parajasti sepikojas. Mind viidi tuppa.

---

1) K. Mitt Valgjärvelt teatab, et „Vidrik Lääts tuli õksi minu poole Valgjärve valda Kiltre talusse ja ütles, et talitvat minu isaga kokku saada. Juhatasin ta isa M. Miti juurde, kus ta siis kolm nädalat rahva teada mingisugust haigust põdes ja isa teda ravitses. Kuid et ka siin, see on 45 versta Sangastest, tol korral kahtlane oli paos olla, siis ütles Lääts, et nüüd lähen ära Soomemaale (tõelikult sõitis Venemaale) seniks, kuni kõik see sündmus rahule on jäänud. Nii kuulsime ka, et ta rohkem kui aasta on kodust ära pidanud olema, nii-öelda paos“.

(Mart Mitt, Karl Miti isa, sünd. 19. X. 1833. a. Viljandi maak. Paistu Holstre valla „Puleritse“ kooli esimese õpetaja pojana, † 12. VII. 1912. 1868. a. ostis ta Valgjärve Tamme valda „Kiltre“ talu. M. M. oli esimese eesti seltsi „Vanemuise“ liige, Tartu E. Põllumeeste Seltsi asutaja liige ja seltsi abipresident, hiljem 9 a. president, Kirjameeste Seltsi l., Aleksandri kooli Kanepi abikomitee juhataja ja seltsi révident, Võru Põll. S. president ja „Kilruse“ l., Käis Tartu E. Põllumeeste Seltsi presidendina Riias korraldatud „rahva majandusliku olukorra parandamise kongressil“, kus pidas kubernerilossis esimese eestikeelse kõne. Muu seas töötas M. M. kodukülas arstina.)

„Mis lehte loed?“

„Uudiseid.“

„Kas revolutsioonilist kirjandust on?“

„Ei ole.“

Et ma äkki ei teadnud, kus on kapi võtmed, löödi kapiuks pussipäraga sisse. Kapis oli 6 rubla raha, selle pani üks soldatitest kohe omale tasku. Lõin tema peale ning näidates keisri pildile seinal hüüdsin: „Keiser näeb, kuidas tema sõdurid riisuvad!“ Selle järele käskis ohvitser raha mulle kohe tagasi anda. Mul kästi nüüd end 10 minuti jooksul riidesse panna.

Muu seas küsiti, kas mul puss olemas. Kuna ma seda eitasin, hakati otsima. Otsiti isegi pööningult, kuid muidugi asjata. Pesta mul ennast ei lastud, öeldes: „Jumalale on vaja puhast hinge, mitte puhast suud.“

„Kas saadate mu jumala juurde?“ küsin.

„Jah.“

Kui juba kasukat selga ajasin, usutas ohvitser mind veel ikka: „Ära salga, see on sinu oma puss, millega sa Sangastes käisid.“

Vastasin: „Minu juures oli küll üks puss parandada, kuid sellega ei käinud ma lossi juures. See oli „Liivaku“ peremehe puss.“

Kuna ohvitser tahtis näha, kas ma kõnelen tõtt, käskis ta minu üllatuseks sõita „Liivakule“. Kui juba toa-uksest olime välja jõudnud, öeldi mulle, et jätaaksin kodu jumalaga, enam ma teda ei nägevat...

„Liivakule“ jõutud, hakati seal kohe pussi nõudma, mis olevat minu oma. Peremees seletas, et tema teades ei olevatki minul pussi, küll olnud tema vana puss minu käes parandada, kuid temal olevat see puss vahepeal kaduma läinud. Hakati pussi otsima ning saadigi see kätte. Kuna aga peremees sai sõduritele anda meelega, ei öeldud pussi leidmisest ohvitserile sõnagi.

„Liivakult“ viidi mind Sangaste lossi keldrisse (enamlaste ajal 1919. a. alul olid ses keldris jälle „vangid“ — enamlaste ohvrid). Keldrisse oli juba enne mind toodud: Oberst ja „Antsi“ Gross. Kuna Gross oli meie hulgas enam tuntud mõisnikkude poolehoidjana kui meie mehena, jäin vähe rahulikumaks. Varssi toodi keldrisse ka Värnik, kes oli tabatud tee pealt.

Samal ööl, neljapäeva õösi vastu reedet, hakati meid üksikult lossi viima. Esimesena kuulati üle Oberst. See oli südaöö, kella 12 ja 1 vahel. Ülekuulajaks oli Otepää politseitülem Kartsov (surmati enamlaste poolt

Võrus) ja keegi „kindrali poeg“ Peterburist. Mind süüdistati, ma olevat valmistanud sõjariistu, olevat uue vallavalit-
suse liige ning mässajate ratsaväe juhataja. Pärast üle-
kuulamist viidi meid jälle külma keldrisse tagasi. Süüa
ei antud. Karauliohvitser olnud parun Korff, kes meile
muu seas ütles: „Hommiikul lasen teid üles puua!...“

Hommiikul tuli mind naine vaatama, tuues ühtlasi
süüa. Kokkusaamine oli lühike. Varssi pärast seda toodi
sõduritele vaat õlut, et need vangistatuid peksma hakkaksid.
Üks sõduritest andis õlut ka minule... Millegi pärast jäi
peks ometi tulemata, ainult üksikuid „nähve“ said mõned
nagu mööda minnes. Pärast seda käsutati mehed mineku-
valmis keldrist välja. Arvati, nüüd tulebki poomine...

Mõisa õues olid moonakad ootamas 10 reega, kuhu
asetati püssid ja sadulad ja kõik, mis vangistamiskäikudel
kellegi juurest olulist leitud, ning vangid. Sõdurite ja
ohvitseride tarvis olid valmis seatud saanid.

Enne reele asumist sain veel oma naist jumalaga jätta.
Üks sõduritest püüdis seda takistada, tõugates mind, mille
peale tähendasin: „Sa oled ka ema poeg... Naine, sulle
jääb veel viis poega...“ Kordnik Fuchs kuulis neid sõnu
ning tähendas: „Visman, kuidas sa julged nii rääkida :
vaata, sinu pojad tapetakse ka ära!“ — „Siis leidub veel
teisi...“

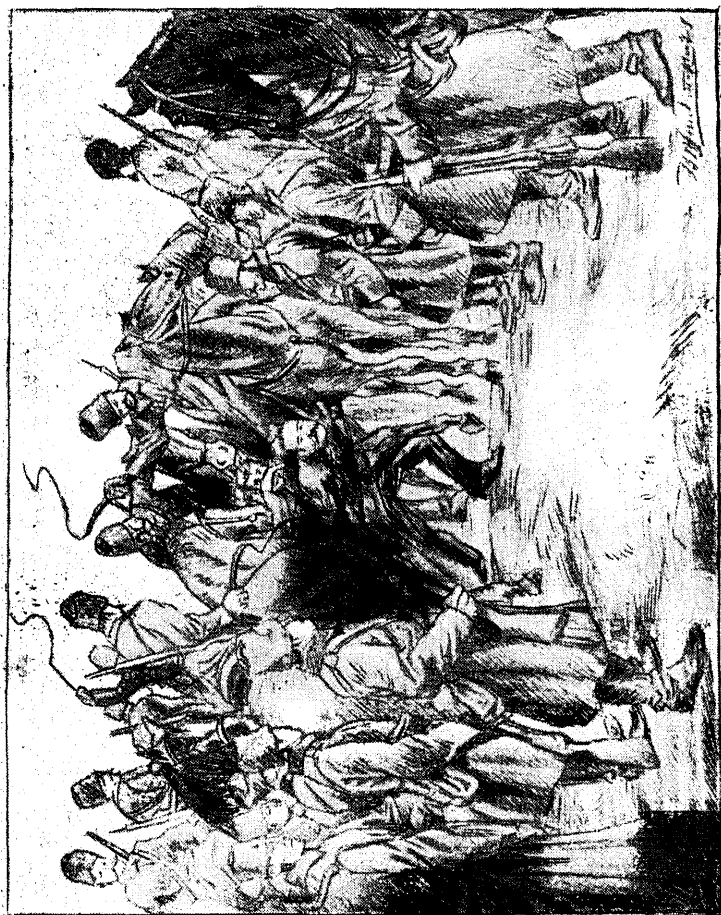
Sangastest kihutasime nüüd tuhatnelja sõdurite vahel
Valga poole. Laatre mõisa kohal nägin seismas selle
omanikku v. Stryki. „Jumalaga!“ hüüan temale. „Jälle-
nägemiseni!“ vastab see.

„Tsooru“ kõrtsi juures tehti peatus. Ohvitserid eemal-
dusid lähedal asuva mäe otsa nõupidamisele. Nad kaalusid,
mis vangidega teha, kas lasta nad niisama maha (olgu
tähenatud, et Kirstein pole lasknud vange Sangaste mõi-
sas hukata, paludes, et seda tehtaks mõisast kaugemal).
Kuuldus ägedat vaidlust ohvitseride (venelaste ja sakslaste-
baltlaste) vahel, kuni viimaks jälle kõrtsi juurde tagasi
tuldi ning edasi sõita kästi Valga poole.

Õhtul jõudsimme Valka.“

Valgas viiakse Sangaste mehed kroonu sauna ette ning
kätstakse vangidel sisse minna. Ukse ette aga seatakse
kahele poole sõdurid valvuriteks. Sauna lastakse mehi
ühekaupa, kusjuures sisseastuja aetakse läbi lipu.
Sauna saadetakse igaüks nime järele. Sõdurite ridade
vahele ilmuvad kasakad ja peksavad õnnetuid nuiadega.
„Uhetakse umbe“ ning pekstakse nii, et kõigil vangidel
veri voolab, iseäranis pekstakse näkku ja nina peale.

Visman on viimases reas. Ta annab kummalegi esimesele sõdurile rubla raha ning need asuvad teda kaitsma, ajades püssitikut kasakatele vastu. „Vene keiser ja kasakad elavad veel!“ tähendavad aga kasakad ning annavad siiski Vismanile pihta. Sõdurite vastuseismise tõttu pääseb ta

H. Biaubrücki joon.

Sangaste sõjast osavõtnute „läbi lipu“ ajamine Valgas, kroonu sauna ees.

ometi rasketest löökidest. Viimasena aetakse läbi lipu sauna Gross. Visman on juba sauna uksele, kui sandarmite ohvitser ta tagasi tõukab kasakate kätte. Üks kasakatest lööb talle seejuures revolvriga kõrva peale, mille tagajärjel Vismanil kõrv tänini haige.

Kroonu saunas on juba ees Valga „revolutsionäärid ja mässajad“ — Valga mehed Orgusaar, Põlde, Karlson, Raudsepp j. t., umbes 60—70 inimest. Saun on vett täis, põrandal vett 5—6 tolli, nii et istet ei saa üldse võtta.

Samal päeval, umbes kella 6 ajal, õhtupoolikul, ilmub sauna keegi ohvitser ning hakkab vange üksikult üle kuulama. Tõlgiks temale peab olema üks vangistatutest, nimelt raudtee-kantselei kirjutaja, praegune „Vanemuise“ näitleja Põlde. Kui ohvitser ära läinud, lastakse vesi saunapõrandalt ära ning tuuakse heinad sisse.

Õhtusöök tuuakse vangistatuile täiesti ootamatult Valga raudteejaama I klassi puhvetist — „Restu“ v. Rothi ja „Laatre“ v. Stryki poolt. Saunas peetakse mehi 5 päeva kinni. Kuidagi saavad nad teada, et nendele Valga „Priimetsas“ juba hauad valmis kaevatud...

Saunast viiakse vangistatud enne jõulupühi (Visman on vangistatud 17. dets.) linna vangimajja, kus neid kinni peetakse kuni kolmekuningapäeva laupäevani. Nimetatud päeval tuleb neid üle kuulama sõjaväe prokurör, kusjuures ülekuulamine sünnib muidugi üksikult. Pärast ülekuulamist algab kohe kohtuistung.

Otsuse tegemisel ja väljakuulutamisel viibib Otepää politseiülem Kartsov ja Tartu politseiülem. Prokuröri küsimusele, kui suurt karistust Visman ise soovib, vastab viimane: „Palun seda, prokurori-härra, ise otsustada.“

Otsuse kuulutamise ajal mängib sõjaväe-orkester aknataga vahetpidamatult leinamarssi...

Kõikide vangistatute imestuseks ei mõisteta kedagi surma, enam-vähem saavad kõik võrdlemisi lühikeseajalise vangistuse. Visman arvab, et seda asjaolu tuleb kirjutada heatahtliku prokuröri arvele. Pärast otsuse väljakuulutamist (kõikide vangistatute juuresolekul) seotakse vangid kolmekaupaga nõõriga kinni. Kuna aga nõõr otsa lõpeb, jäävad Sangaste mehed vabaks.

Enne vanglast välja viimist tuleb vangide juurde Valga politseiülem Grinevski ning manitseb mehi, et nad ei teeks teel põgenemiskatset, muidu ootaks neid mahalaskmine. „Olge kõik rahulikud, ärge püüdke põgeneda, ega teile enam midagi ei tehta. Minge, rong ootab juba.“

Raudteejaama jõutud, viiakse vangid kohe vagunitesse ning teekond Pihkva poole algab...

Millega seletada erakordset sõjakohtu vastutulekut sangastlastele ja teistele „mässajatele“? Teatakse, et oma pääsmise võlgnenud „mässumehed“ vürst Lievenile (pärit

Smiltenist, Lätimaalt) ja ühele õigeusu preestrile Lannametsast.

Rahvasuu kõneleb järgmist:

Lannametsas, Valga ligidal, oli ilma sõjakohtu otsuseta maha lastud kahe baltlasest ohvitseri juhatusel keegi rätsep Leosk ja üks õigeusklik kooliõpetaja. Sellele kooliõpetajale oli juurderutanud preester tahtnud anda jumalaarmu, kuid ohvitser (parun Korffi) oli temale vastanud: „Koerale võite anda jumalaarmu!“ Preester kirjutab otsekohe Riia piiskopile, teatades, et Valgas saksa soost sõjaväe-võimud inimesi ilma kohtuotsuseta hukkavad. Peale seesuguse kirja saamist telegrafeerib piiskopp Prantsusmaa kaudu (?) Peterburi metropoliidile. See pöördub otsekohe sõjaväe-võimude poole Peterburis ja Valgas.

Mis puutub vürst Lieveni osasse käesolevas asjas, siis teatakse mitmelt poolt tõendada, et tema sel ajal, kui maha lasti Leosk ja tema kaaslane, viibinud parajasti Valgas. Ta sõitnud siia selleks, et päästa sõjakohtu käest oma kälimeest (Stants, lätlane Smiltenist). Tal on läki-läki peas, „schlafrock“ seljas ja püss üle õla ning jalutab nii Valga tänaval. Kahtlase mehe peatab sõjaväe-patrull ning viib ta parun Korffi ette Lannametsa lähedale, kus parajasti Leosk surmatud. Teel raudteejaama poole saanud vürst Lieven toorestelt sõduritelt nii mõnegi „tuhvli“ . . . Enam kui imestunud vürst lasebki enda viia ohvitseride ette. Viimased, kuuldes sõdurite raporti vangistatu kohta, teevad ilma pikema kaalumisetä korralduse ka vürst haua äärele seada. . . Seal heidab vürst oma „schlafrocki“ õlgadelt ning teatab, et tema on vürst Lieven. Nõuab seletust mahalaskmise kohta. Tagajärg: parun Korff laseb enese sealsamas maha, kuna teine ohvitser enese hiljemini Valga võõrastemaja toas ära mürgistab. (Kuivõrt need andmed täpsad, pole saanud kontrollida, kindel aga näib olevat, et vürst Lievenil kirjeldatud loos hea-inglililik osa on olnud.)

Sellest kõigest teada saades on sõjakohus Valgas üsna tagasihoidlik „mässajate“ vastu: Vismanile määratakse vangistust 2 kuud, Kaarel Lillile 2 kuud, Karl Villale 3 kuud, Oberstile 3 kuud, Grossile 3 kuud, Waldmannile 5 kuud (selle tõttu kõige kõrgem karistus, et ta oli nõudnud kohtus tunnistajate ülekuulamist selles asjas) ja Jaan Värnikule 6 nädalat (ta oli ohvitseri teel vanglast kuni kohtukojani põlvedel palunud).

Nii ei vabastanud vürst Lieven üksi oma kälimeest (kes oli Smiltenis üles astunud nii, kui Kurvits Sangastes) surmasuust, vaid ka sangastlased . . .

Sangaste mehed istusid oma aja ära. Nende käsi ei käinud Pihkvas halvasti, sest nende peale ei vaadatud kui harilikkude vangide peale, ka pole nad tarvitsenud sunduslikke töid teha. Kellel olnud raha, see elanud hästigi.

Viie kuu pärast on kõik sangastlased jälle vabad ning võivad minna, kuhu süda kutsub. Teised Sangaste tege- lased, kes võimude eest õigel ajal ära mõistsid põgeneda ja õigel ajal jälle koju tulnud, ei saanud üldse kannatada. Kuid nii mõnigi nendest, kes enne vangistamist ja „San- gaste sõda“ täitsa terve olnud, tuleb „sõjast“ vigasena koju. Kurvits „satub“ kohtuvõimude kätte alles 1906. a.

Karl Kurvits'a mälestused.

Mina elasin seekord pärast kooli lõpetamist kodus isa talus Tagula „Tindil“ ja võtsin ka tolle aja sündmustest osa.

Enne 1905. aastat oli minu isa (Jakob Kurvits) valla- volikogu liige. Valla asjaajamise juures oli sagedasti kokkupõrkeid vallavanem Altosaarega ja kirjutaja Uuseniga. Nimetatud herrad olid minu isa suuremad vihamehed. 7. dets. 1905. a. „Jaanustes“ olnud koosoleku ajal seadis minu isa Uusen'i kandidatuuri sekretäri kohale tagamõt- tega, et kui asi peaks katastroofiga lõppema, siis ka Uusen tagajärgede eest ei pääse. Nõnda oligi: pärast rahusta- mist oli ka Uusen kirjutajakohalt tagandatud.

11. detsembril mina ühes kaitseväega S. mõisas ei käinud. Isalt ja sulaselt E. Räästalt kuulsin, et kui oma- kaitse mõisast juba lahkus, siis umbes paarkümmend meest J. Waldmann'iga eesotsas mõisa tagasi läks püsse nõudma. Nendele olid ka mõned vanad jahipüssi-loksid välja antud, mis pärast sõjaväe ja politsei poolt ära korjati. 13. detsembril sõitis isa Valka, ja igal pool oli veel rahulik. Sõjaväge ei olnud ta veel kuskil märganud. Sama päeva õhtul süütas üks meile vaenulistest meestest meie heina- küüni põlema, mis ka maha põles. Süütaja oli lähedalt väiksemaja mees. Süütamine sündis kättemaksu otstarbel selle eest, et mu isa ühes uue vallavalitsuse liikmetega omakaitse mõisast ära viis ja ei lasknud rüüstamist ega põletamist toime panna, mis valitseja Kirsteinile ei meel- dinud; andis ta ju Peterburisse 12. detsembril telegrammi, et mõisat olevat rüüstatud ja põletatud, kirikuõpetaja vang- istatud ja kirik põletatud. 15. detsembril olid umbes 80 ratsanikku (peaasjalikult sõdurid) meil, „Tindil“, ja muu seas küsisid minult, kas olevat õige, et S. mõisat olevat põletatud ning rüüstatud ja kirikuõpetaja vangistatud.

Muu hulgas selgus veel, et sõduritele oli räägitud, et nad olevat Lätimaal. Sangastes oli avalikuks saladuseks, et Sangaste mõisas iga aasta midagi ikka, peaaesjalikult mõni vanem hoone, põles. Põletajaid millalgi kätte ei saadud...

1905. aasta sündmustes etendas suurt osa valitsuse provokatsioon, ja selle liikumise kurb lõpp oli ette teada valitsusel ning Balti mõisnikkudel. Mõned agendid laotasid jutte laiali, et mõisas olla 200 kroonu püssi, ja hässitasid mõisa minema püsse ära tooma, kuid minu isa ja teised valitud uue valitsuse liikmed mõjusid nõndapalju, et suutsid liikumisele majandusliku ilme anda, minnes lossi ainult majanduslikkude nõudmistega. 11. detsembril ei olnud minu isal sugugi kavatsust ühes omakaitsega mõisa minna. Pärast koosolekut Tagula koolimaja juures tuli ta koju. Nähes aga juba ratsanikke mõisa poole liikuvat kahtles ta, mida teha; viimaks sõitis siiski tagant järele, nagu ise ütles — et „Waldmann mitte rumalusi ei teeks“. Ta jõudis Sangaste küla kohal teistele järele. Selgus, et vahepeal oligi väikese rüüstamisega metsa-ülema juures Parvel hakkama saadud. Alles teel sündis saadikute vahimine, ja isa oli üks nendest, kes pidid mõisas nõudmisi ette panema.

14. detsembril sõitis minu isa mõisa, läks valitseja juurde lossi, kus ta arestiti. See olnud umbes kell 12 päeval. Ta viidud ühte tuppa ja varssi ilmunud ka kaks sõdurit ukse ette. Siis tulnud sinna valitseja Kirstein, kaks ohvitseri, Nuustaku politsei „noorem abiline“ Kartsov ja hakanud isa üle kuulama. Vahepeal oli Kirstein ohvitseridele vene keeli ütelnud, nad lasku sõdurid ära minna, sest ega Kurvits kuhugi ei lähe, ta on aus mees, ja et ta siis rohkem räägib. Sõduritel lastud ära minna. Ülekuulamine kestnud kella kuueni ja küsimusi pandud ette väga palju, nagu kellelgi meelde tulnud järele pärida. Enne kella kuut läinud peale ühe eestlase-ohvitseri kõik toast ära ja kästud seal oodata, kuni ka vallavanem ja urjadnik Vuks (Fuchs) mõisa jõuavad. Isa küsinud ohvitserilt, kas ta ei võiks välja hobust vaatama minna, sest noor hobune on pool päeva söömata. Ohvitser oli lubanud ja ütelnud: „Noh, Kurvits, tule tagasi ikka kah!“ Hobune olnud käsipuu küljest lahti võetud ja ühte lähedalolevasse kuuri aetud. Isa ajanud hobuse sealt jälle välja ja sidunud käsipuu külge. Siis jalutanud ta vähe aega mõisat mööda ja läinud mõisa metsapoolsesse äärde. Sinna olnud valvur, üks vana naine, välja pandud. Siis läinud ta lossist mööda hobuse poole. Seal tulnud talle vastu vallavanem

Altosaar ja urjadnik Vuks. Vallavanem võtnud elektri-laterna lähedal paberi taskust ja hakanud seda lugema ühes Vuks'iga. See olnud isikute nimekiri, keda arvatud tarvilikuks arestida. Vallavanem läinud lossi poole ja Vuks kutsunud minu isa ka. Isa vastanud, et olin juba seal, olen vaba mees. Vuks jäänud seda uskuma ja läinud ka lossi. Isa kasutanud silmapilku, istunud hobuse peale ja sõitnud mõisast välja kuni moonamajade kohale, sidunud seal ohjad ree külge, andnud hobusele paar hoopi piitsaga ja läinud ise mööda moonamaja metsa poole. Niipea kui urjadnik Vuks lossi jõudnud, mindud minu isa järele, kuid teda pole leitud. Kohe hakatud taga ajama. Hobune leitud umbes kolm versta mõisast eemal kätte. Et õo olnud, siis pole jälgede otsimine tagajärgi andnud.

15. detsembril, hommiku kella 10—11 ümber, tuli ratsaväe osa „Tindile“ isa arestima. Nende hulgas oli umbes 5—6 ohvitseri ja vististi üks sõjaväe-arst, balti sakslane, kes ka eesti keelt rääkis. Mõisa ega politsei esindajaid kaasas ei olnud. Mina olin kodus; läksin õue nendele vastu, ja mind arestiti kohe. Salga juht võttis nagaani, tõmbas selle kuke üles, pani relva minu otsa vastu ja nõudis sõjariistade väljaandmist (olla kaebus olnud, et meil olla sõjariistade ladu), mille peale vastasin, et minul mingisugust sõjariista ei ole. Ütlesin, et isal on üks vana revolver ja see on toas. Läksime tuppa, võtsin alju tagant revolvri ja andsin tema kätte. See oli õige vana, pealtlaetavat süsteemi ja ei töötanud enam. Kõik see asi oli kauris koomiline ja kui ohvitser revolvrit nägi, ei saanud ta muiet tagasi hoida.

Vahepeal olid sõdurid töölise-sakslase kätte saanud ja teda täakidega hirmutanud. Ta oli üles tunnistanud, et meil olevat kaks püssi. Mees toodi minu juurde. Mina ütlesin jälle, et minul ei ole ühtegi püssi, kuid isal on üks vana püssiloks ja sulasel Räästal on ka üks vana loks. Palusin, et Räästas minu juurde kutsutaks. Räästas toodi sinna ja mina käskisin püssid kätte anda. Räästas tõigi need aida pealt linade alt välja. Muidugi nõuti, kus isa on. Seletasin, et isa läks eelmisel päeval mõisa ja teateid tema kohta ei ole. Usutati, kas ka mina mõisas ei käinud. Seletasin, et mõisas midagi paha pole tehtud — ka mitte minu isa poolt ja et isa oma mõjuga takistas rüüstamist, mille eest põletati meie küün ühes heintega ära. Hakati minu raamatuid läbi sorima, võeti raamatukastist üks nael püssirohtu ära. Raamatute vahel oli küll Waldmannilt saadud Viiburi üleskutse eksemplar, kuid see

nendele kätte ei juhtunud. Vahepeal oli valve minu juurest ära võetud ja mina olin vaba. Sõdurite hulgas käies ja nende küsimuste peale vastates seletasin (nagu eespool juba tähendasin), et nemad ei ole mitte Lätimaal, vaid eestlaste juures, et mõisat pole keegi põletanud ega rüüstanud ja et ka kirikuõpetajat keegi pole puutunud. Söödeti hobuseid ja ohvitserid küsisid piima, mida ka said. Lõuna ümber lahkuti. Enne lahkumist käskis salga juht isale ütelda, et kui ta koju tuleb, tulgu mõisa, aidaku korda luua jne., ja et siis on ta tubli mees.

16. detsembril vara hommikul piirati meie talu ümber ja mind kisti voodist välja, kuid isa, keda otsiti, ei olnud. Siis sõideti edasi „Vahetele“ ja arestiti Villa poeg oma isa asemel. Villa poeg peeti pantvangina nõndakaua kinni, kuni Villa ise välja ilmus, s. o. vististi mõisa ilmus. Järgmisel päeval saime teada, et isa oli „Suntsil“, Uue-Antsla vallas, J. Rosenbergi juures. Tahtsin teda näha, kuid ei saanud, — oli sealt juba ära läinud. Järgmisel ööl tuli ta koju, kust aga kohe kadus, minnes Karula poole. 18. detsembril sõitsin Riiga, venna Friedrichi juurde. Vahetevahel käisin ka kodus. Igal nädalal otsiti „Tindi“ talu vahest veel mitu korda läbi, aga isa kätte ei saadud. Mõnikord oli ta kodus ja käis küla möödagi asju ajades. Varssi olid ka stražnikud platsis, aga isal õnnestus alati ennast enne ära peita. Selgus, et omaski majas oli äraandjaid, kes hoolt kandsid, et iga liigutuse üle mõisa ja politseile teatati, mis selle tõttu kerge oli, et Korva heinamaade vahil oli telefoniühendus mõisaga.

Kord viisin isa Karulasse lell Jaani poole. Sõitsime Hauka (Antsla) alevikust läbi. Ühe poe kohal oli tee kaunis paljas ja sealt saime sammu sõita. Poe ukse juures seisid ja ajasid juttu kolm urjadnikut, kuid meid nad õnneks tähele ei pannud. Kord oli isa kodus ja ka mina olin Riist kodus. Isa magas rehetoa parsil. Öösi piirati maja sisse. Isa ärkas üles, tuli parsilt maha, läks läbi rehealuse hobustetalli, sealt ronis heinte-august rehealuse peale, sealt edasi kuni maja teisele poole külge tagakambri peale ja peitis enese nurka ära. Üles otsima olid läinud üks stražnik ja meie oma sulane-sakslane, kes olid isast mööda läinud ja teda mitte märganud. Need olid tulnud teed tagasi läinud. Isa oli nendele järele läinud ja enda rehelae peale õlgede alla peitnud. Väheses aja pärast oli urjadnik Vuks ise läinud rehe peale otsima ja ütelnud, et „Kurvits, tule välja, ega meie sulle midagi ei tee“. Õled olid vastu rehetoa seina üles laotud ja neid

oli kaunis palju. Vuks hakkas mõõgaga õlgi läbi torkima ja ühel juhtumusel oli mõök isa rinna ligidalt mööda läinud. Otsimine jäi tagajärjeta. Kui ka lähedalolevad popsimajad olid läbi otsitud, sõideti ära. Mina läksin siis rehe peale ja isa tuli tervelt õlgede alt välja.

Läbiotsimised kestsid kuni 1906. aasta augustikuuni. Siis andis isa ise enese vangi. Suurema osa peidusolekuajast saatis isa mööda Kaagjärves, Järve kõrtsis, s. o. kõige käidavamas kohas. Kord olnud kõrtsi tagumises toas Sangaste kirjutaja Uusen, üks urjadnik ja mõned Kaagjärve vallavalitsuse liikmed, joonud laua juures ja rääkinud minu isast, aga isa viibinud kõik see aeg paar sammu nendest eemal kapi taga, kus oli seinas sügav auk (endise ukse ase).

Pärast arestimist peeti isa kolm kuud Tartus vangimajas eeluurimise all kinni, kus lõpu poole teda kiusama hakati. Kord magamise pealt tahetud ta ära tappa. Õnneks hoiatatud teda ja ta olnud valvel. Kui öösi näinud üht vangi noaga tema poole hiilimas, hakanud karjuma. Pärast saime ka teada, kelle käsi seal tegev olnud, kuid arvan, et sellest veel varane on rääkida. Isa mõisteti ringkonna kohtu poolt kolmeks kuuks vangi. Vend teenis seekord Riia ringkonnakohtus, ja tema laskis, kohtu abiesimehe Lebedinski näpunäidete järele, isal paluda terviselistel põhjustel oma kinniistumis-aja edasilükkamist. Alles 1910. a. saatis isa Võnnu linna vangimaja haigemajas kolm kuud mööda. Mina teenisin seekord Võnnus ja kandsin hoolt, et isa seal puudust ei kannataks. Vangimaja ülem oli minule ning vennale tuttav ja see tutvus aitaski isa vangisoleku-aega kergemaks teha.

1905. aasta sündmused — „Sangaste sõda“, pärastine põgenemine, eeluurimise ajal vangisolek, elu kallale kippumine vangimajas ja teised pärastised sündmused murdsid isa tervise lõplikult. Juba Võnnu vangimajast lahkumisel tulid esimesed halvatuse tunnismärgid avalikuks. Viisteistkümmend aastat oli ta haige ja sellest ligi 11 aastat voodis. Haiguse viimaseil aastail ei jaksanud ta ennast liigutada. Samuti halvenes kõnelemisvõime. Paaril viimasel aastal oli tast raske aru saada. Kõige selle peale vaatamata oli ta väim erk, jälgis huviga poliitiliste asjade arenemist. Suurt rõõmu tundis ta Eesti iseseisvusest ja luges õigusega ennast üheks iseseisvuse eest võitlejaks. Igal juhul, kui mina teda haiguse ajal, mil tal kõnelemine pea võimatu oli, külastasin, katsus ta ikkagi ütelda, et temale jutustaksin, mis on poliitilisel alal uuemat. Katsusin,

nõndapalju kui suutsin, teda rahuldada. 1925. aasta 31. oktoobril paigutasime naabrite ja mõne lähema sugulase osavõttel selle paljukannatanud eesti mehe viimsesse puhkepaika Sangaste-Laatre surnuaeda. Sangaste vald, kus ta 25 aastat kooliõpetaja oli, Sangaste muredest ja rõõmudest alati osa võttis, oli ta unustanud ja ei arvanud heaks lasta temale oma viimast tervitust ütelda...

Jakob Kurvits oli muu seas üks Sangaste Tagula „mängu seltsi“ asutajatest. Selts on asutatud 1878. a. Imelikul kombel puudub aga seltsi „põhjus sädusel“ Kurvits'a allkiri. Karl Kurvits, tema poeg, arvab, et Kurvits oma allkirja ei andnud sellepärast, et mitte vastoludesse sattuda tolleaegsete kõikvõimsate mõisa võimumeestega ja Th. Hessega, kellest ta oli materiaalselt sõltuv. „Mängupalju aga on kindel, et minu isa oli tegev selle seltsi asutamise juures ja võttis ka mängukoorist tegelikult osa, nagu ta Sangaste kihelkonna mängukooriski kaasa mängis.“ „Sangaste Tagula mängu „seltsi“ põhjus sädus 1878. aastal“ (originaali E. K. S. saatnud Karl Kurvits) on mitmeti huvitav; sellepärast avaldame ta siin sõna-sõnalt.

Sangaste Tagula mängu „seltsi“ põhjus sädus 1878 aastal.

1 §.

Mängu „seltsi“ liikmis sawa wasta wõetus: Nored poisid ehk mehed; kes muidu laitmada innemine.

2 §.

Iga mängu „seltsi“ lige saap oppust; 1, nodide tundmist 2, takti arwu ja pidamist 3, mängmist mängu juhataja käest.

3 §.

Nootid sawa muretsetus „seltsi“ kulu päle, juhataja hääs arwamise perra.

4 §.

Iga „seltsi“ liige towotap holega oppi, ja juhataja sõna kuulda, opmise ajal, nink egan seltslikun koon olemisen.

5 §.

Mängu „selts“ käüp kige-wähämpast üts kõrd nädalis kokku opmisele Tagula kolimaia.

6 §.

Mängu „selts“ walitsep 2 eestsaisjad liikmide hulkast ütte aasta päle, ennamb häle andmise perra. häle andmise wõttap wasta „seltsi“ juhataja, ja annab warsti teda „seltsile“, kes eestsaisja liikmis saanu kui häle andmine kattest parteist ütte wõrra om: sis jääp wõit sinna pole, kohes juhataja omma häle annab.

7 §.

Mängu „seltsi“ eestsaisja ammet om: 1. juhataja abiline 2, kaep perra et „seltsi“ põhjus säduse punkti ei sa rikkutus seltsi liikmide läbi.

8 §.

Mängu „seltsi“ eestsaisja: Kui temma omman eestsaisuse ammetin holedu ehk muidu pudulik; saap ommast eestsaisuse ammetist walla tettus, seltsist $\frac{2}{3}$ häle andmise läbi, ja walitsep selts wastse eestsaisuse liikme.

9 §.

Mänguriista omma „seltssi“ ommandus, ni kawwa kui se Tagula mängu „selts“ saisap.

Kui se Tagula mängu selts ennab eddesi ei lä, mõne puduse ehk wea perrast. Sis sawa särwe ehk mänguriista kokku pantus nink ärra antus Sangaste Laatre Kihelkonda wastse mängu seltsile, sellesama hinna eest mes Tagula mängu „selts“ Wana Laatre mängu seltsile wälja mass.

Selle tingimisega: Et nee sarwe jäwa iks Sangaste Laatre kihelkonna hääs.

10 §.

Mängu seltsi liikmel ei olle luba sarwe ehk mängu riista ärrä müwwa ehk muidu hukka saata ja Iga liige wastutap se sarw ehk mängu riist mes temma käen, Kui sarw ehk mängu riist om hukka sanu ehk muidu kolwadumas tettu; massab warsti se liige, mängu riista suruse perra täüt hinda wälja. Mängu „seltssi“ juhataja kätte.

11 §.

Kui seltsi liige astup mõne holetuse ehk tühja ette käändmise perrast „seltsist“ wälja, kaotap omma sisse mastu raha, ja annap notid ja sarw warsti mängu „seltssi“ juhataja kätte, ja kui kõik „seltssi“ liikme ei tahha kõrralikult opmisel käwwa ja oppi ni kui „s“ põhjus sädus nowwap: Sis om „seltssi“ juhatajal wõimus „seltssi“ eddesi mängmist saisma panna ja § 9 põhjus sädusest tühjas tunnistada, ja egga „seltssi“ lilke kaotap omma sisse mastu rahha. ja annap mängu riist ja notit warsti juhataja kätte ärrä.

12 §.

Trahwid: a. Kui „seltssi“ liige opmisest wälja jääb ilma wabandamada, massab trahwi pool rubla;

b. Kui mängu seltsi liige wälja jääb, kui koheki mängma om minek „seltsist“ hääs arwamise perra, massab trahwi üts rubla.

d. Kui „seltssi“ liige, „seltsile“ häbi ehk teotust om saatnu, ja seltsi põhjus sädusest üle astnu ehk riknu massab trahwi.

13 §.

Mängu selts peap ega kõrd kui palleltas Sangaste Laatre kirrikun mängma nink ei olle luba massu nõuda.

14 §.

Mängust sisse tulnu raha wõttap ega kõrd wasta mängu juhataja. saap lähempal koon koon ollemisel ärrä jaetus liikmile, kui awwalikut kulud omma maha arwatu.

15 §.

Trahwi raha saap „seltssi“ kulu päle ärrä prukitus.

16 §.

Mängu selts peab egga aasta seltsi põhjandamise päha pidu söögiga, ja Seltsi juhataja annab arwu „seltsile“ seltsi sisse tulekist ja muidu johtumistest ja tööst. ja w. eestseisusest.

17 §.

Mängu seltsi juhataja ja liikmed wõlwa põhjus sädust muta, kui ennambe arwase seda tarwis ollewad.

Seltsi „põhjus sädus“ kannab seltsi liikmete allkirju: A. Vahher, A. Rose (××××), S. Krüner (××××), Juk Löökenne, A. Jir (××××), J. Jilwes, J. Miller (××××), A. Möldre.

5. Mõned muud andmed.

Teised Sangaste sõjast osavõtjad, nagu Jakob Simpson, Juhan Kinov, Hendrik Must („Peernalt“), Hendrik Kurg, Peeter Vares, Peeter Braun, Anton Altsaar j. t. („Paltseri“ Saar välja arvatud), pidid 14. dets. 1907 ilmuma Tartu kubermangu-sandarmivalitsusse rittmeistri (pärastise polkovniku) Volkovi juurde. 1907. a. 17. septembri andmete järele oli Simpson tarvitanud Sangastes keisri kohta haavavaid ütlisi, Kinov aga püüdnud ülekuulamise ajal kordnikult revolvrilt ära võtta. Kaebealustest olid mõned politsei valve all — kuni nende kohta süüdistus lõpetati.

Mis puutub Sangaste tolleaegsesse vallakirjutajasse G. Uusenisse, siis pidanud ta 31. okt. 1905. a. Sangaste vallamaja juures kõne, milles üles kutsunud rahvast sõjariistu haarama ja „makse mitte maksuma — mõisnikkude, õpetajate ja valitsuse kasuks. Luges ette rahvale mässust Moskvast ja ütles, et tuleb kuulata ainult uue valitsuse sõna.“ Kaks nädalat hiljemini lugenud Uusen sangastlastele ette Tartus rahvasaadikute koosolekul vastuvõetud otsused, mida aga Volkovi käsul vangistatud kaebealune ise eitab. Temale leidub eestkostjaid, ja ta vabastatakse 1000-rublalise kautsjoni vastu, kusjuures ta jääb politsei valve alla, kuni ka see viimaks kaotatakse.

Mis puutub Sangaste „seadustegijatesse“ noormeestesse — nähtavasti Palvadre, Villa, Eliaser, pärastine agronoom Ertel (surmati enamlaste poolt 1919. a. jaanuari lõpul Sangaste lossi keldris) j. t., siis on teada, et Palvadre, Riia vaimuliku seminarikaasvõõrik ja pärastine üliõpilane, 19 a. vana, pidanud kihutuskõnesid iseäranis Karula „Vissi“ vene kirikus, nimetades seal keisrit vereimejaks. Ühe Sangaste tegelase juures Tartus Herne tän. 24 korraldatud läbiotsimisel konfiskeeritud temalt „Russlands Todesweg“, „Революционное движение въ Россiа“, 23 vihku käsikirju, 2 taskuraamatut, 18 kirja ja 6 päevapilti. Mõlemad olnud politsei valve all jne.

Jakob Kurvitsa saatusest kuuleme 1908. a. „Elu“ nr. 58. järele (nagu selgub, on selle sõnime saatja karusnahkade-tööstur Karl Mikelsaar, kes tähendatud ajal oli „Postimehe“ kohaliku osakonna juures reporteriks):

Sangaste rahutuse asi kohtu ees.

Reedel, 7. märtsil s. a. oli Riia ringkonnakohtu süüpingil praegune Karula valla liige J. Kurvits, keda selles süüdistati, et ta Sangaste valla ringkonnas oktoobril 1905. a. lubata koosolekuid juhatas, rahvast mässule üles kihutas, uue vallavalitsuse eesistujaks oli, Sangaste mõisas käis sõjariistu nõudmas ja sellesama mõisa valitsusele rea rahva nõudmisi ära andis ja kaitseväe (militsa) asutas, märguandmise laudu üles käskis seada ja sõjaväe ilmumiseni revolutsioonilise komitee juhatajaks jäi. Kohtus Kurvits ennast süüdi ei tunnistanud ja seletas, et Sangaste vallas mitmed koosolekud ära peetud, kust tema osa ei võtnud. Kui aga viimaks rahvas nende vastu vaenu hakkas avaldama, kes koosolekutest osa ei võtnud, oli ka tema 2. detsembril sunnitud olnud osa võtma. Sinna ilmudes ei läinud ta mitte kohe koosolekule, vaid jäänud ühte hoonesse, kuni teda säält kokkutatunud rahvas sundinud välja tulema ja koosolekut juhutama. Viimasest nõudmisest katsunud tema kõigest jõust ennast vabastada, pidanud aga viimaks rahva tungivale nõudmisele alla andma. Koosolekul, kus tema juhatajaks olnud, loetud Tartus ära peetud kongresside otsused ette ja valitud vallavalitsus, kuhu ka teda valiti.

Koosolekust võtnud tema teada ka vallavalitsuse liikmed osa.

Viimaste tegevust tema ega ka teised milgil kombel ei takistanud, mis juba see näitab, et vallavalitsus oma istumisi takistamata võinud pidada ja ka pidanud. Mõisasse läinud tema 11. detsembril selle otstarbega, et rahvast kõigesuguste vägivallategude eest hoida. Mõisas nimetanud rahvas teda ka paberid, kus mitmesugused nõudmised olid üles tähendatud, mõisavalitsusele ära andma. Viimase sisuga saanud ta alles valitseja juures tuttavaks, kus ta punkti, kus sõjariistu nõuti, maha palunud kustutada. Militsa asutamisest ja signali-laudade ülesseadmisest tema midagi ei teadvat. — Oma vahekorra kohta selleaegse vallakirjutaja Uusen'iga ja vallavanemaga seletas süüalune, et viimased tema vastu viha kannavad. Tema, kui valla revisjoni-komisjoni liige, avaldanud nende tegevuse kohta mitu korda rahulolematust, mille eest need ka kommissarilt kui ka vallatäiskogult noomituse saanud.

Tunnistajad kuulati kõik 15 vande all üle. Viimaste hulgas oli selleaegne Sangaste mõisavalitseja, vallakirjutaja ja vallavanem abilis-tega, mitu koosolekul valitud „uue kohtu“ liiget ja koosolekust osavõtjat. Mõisavalitseja Steinberg seletas: „Korratused hakkasivad 1905. a. juba sügise aegsasti, kõige kõrgemale tipule jõudsidv nad novembrikuul. Pääle 2. detsembril koosoleku, kus iseäralik komitee oli valitud, ilmus mõisa sõjariistus salk, andis nõudmised Kurvitse kaudu ära ja nõudis sõjariistu. Et mõisaomanik mitte kodus ei olnud, lubasin mina rahva nõudmistest temale teatada, sõjariistade kohta aga seletasin, et need mõisale omale kaitsmiseks tarvis lähevad. Selle pääle lahkus Kurvits ja ühes temaga ka teised kokkukogunud inimesed. Nõudmised avaldas Kurvits täiesti mõistlikul toonil ja seletas, et need rahva nõudmised on, mitte aga tema isiklikud nõudmised. Pääle Kurvitse äraminekut ilmusivad uned sõjariistade nõudjad, kellele meie sunnitud olime 6 vana püssi andma. 14. detsembril jõudis Orlovi sõjavägi kohale ja süüdlased võeti kinni. Kohtu esimehe küsimuste pääle seletas ta, et Kurvits täiesti oli sunnitud komisjoni juhatajaks olema.

Alto sa ar (endine vallavanem): Otse, kui mina 2. dets. vallamajast õue tulin, seisis Kurvits laua pääl ja luges „programmi“ ette, kus räägiti, et vana valitsus oma tähenduse kaotanud on ja uus asemele tuleb valida. Valiti 12 meest, kelle seas ka Kurvits oli. Valimiste vastu K. midagi ei rääkinud. Pääle selle koosoleku K. ei näinud. Endistel vallavalitsuse liikmetel keelati ära minna, sest meie pidada raha kassa ära andma. Mina sain sala ära põgeneda. Peremees, kelle maa pääl vallamaja on, rääkis, et K. teda käskinud valla rahalaekaid vahtida ja ilma temata kedagi mitte juurde lasta. Komitee oli kaks vallavalitsuse päeva tegev. Selle aja mina vallamajasse, minna ei julgenud. Esimese päeva pärast koosolekut saatsin metsas mööda ja pärast käisin Tartus kommissari juures. 2. detsembril koosolek oli umbes 200—300 inim. suur.

Kits: Millal koosolek oli, ei mäleta. Valimiste juures ei olnud; kuulsin, et K. esimeheks valitud. Ametikohuseid tal täita ei tulnud, sest vanad ametnikud olivad kõik aeg ametis.

Sännas (Säinas? K. R.): Valimiste aegu koosolekul ei olnud. Koosolek oli vallavalitsuse päeval. Kui koosolekule tulin, rääkis K. laua pääl seistes omavalitsuse sisseseadmisest. Kurvits oli kuulu järele komitee presidendiks vastu tema tahtmist valitud. Vallavalitsuse tegevust keegi ei takistanud.

Alto sa ar: Kartuse pärast ei saanud vallavalitsuse päevadel vallamajasse tulla.

Pommer (valla kasak): Koosolekust ligemat ei tea. Olin kõige aja vallamajas. Vallaliikmete tegevust keegi ei takistanud ja kassat vah-tisin mina nagu harilikult enne. Teisi vahtisid ei näinud.

Uusen (endine S. vallakirj.): Olin koosolekul, mida K. juhatas. Koosolekul rääkis K. ja mõned teised. Valitud komisjoni juhatajaks sai K., kes oma valimise vastu ei rääkinud. K. oli rahva pääle suur mõju. K. käsul ilmus peremees, kelle maa pääl vallamaja seisab, valla rahalaekat püssiga hoidma, läks aga varsti ära. Õhtutel kõndis ta ümber vallamaja. Tähte K. allkirjaga, kus kassat hoida ja kedagi pääle K. mitte juurde lasta kästi, nägin ise. Millitsa ja signalilauad seati üles.

Järgmised tunnistajad seletasivad, et Kurvits vastu tahtmist rahva poolt sai sunnitud koosolekut juhutama. Uue vallavalitsuse valimised ei olnud mitte lõpulikud, seati ainult kandidadid üles. Balloterimine pidi aga järgmisel koosolekul tulema.

Prokurör jäi süüdistuse juurde ja nõudis valjumat karistust.

K. kaitsja — vannutatud advokat Lieven tõi põhjused ette, mille järele K. kui mitte õigeks mõistmist ei ole teeninud, siis vähemalt, et talle türmi asemel rahatrahv määrataks.

Omas viimases sõnas võtab K. oma tegevuse kokku, palub õigeks mõistmist ja seletab, et tema rahvast ainult tagasi hoidnud. Teda nimetatud tagasi-kiskujaks ja räägitud, et ta mõisnikkudega käsikäes töötavat. 11. det. olnud rahvas tema pääle juba nõnda ärritatud, et tema heinaküüni heintega maha põletas.

Kohus mõistis Kurvitse neljaks kuuks türmi. — ar.

Mis puutub veel Sangaste sõja juhi Jakob Kurvitse saatusesse, siis on teada, et ta türmimajast, eeluurimise ajal, on 7. IX. 1906. a. palunud sandarmi-rittmeisterit saata tema süüdistusasi tema voliniku, poja Vidriku kätte, kes sel ajal, elades Riias Aleksandri tän. nr. 1, oli Riia ringkonnakohtu sekretäri abiks.

Nurjatuks tuleb pidada anonüümset kirja 18. veebruarist 1908. a. Riia kindralkubernerile, kus alatul teatavaks tehakse Sangaste sündmused 1905. a. Kes selle kirja autor on, selgub vahest edaspidi. Tundmatud (või tundmatu?) kaebavad Vene kubernerile vene keeles:

„See uurimine (Jakob Kurvitsa asjus) kestis peaaegu 2 aastat ja teate ka, teie kõrgeausus, missuguse ilusa tagajärjega? Tema, Kurvits, on antud Riia ringkonnakohtu alla ainult Seaduste Kogu I jao § 289. põhjal. Säärane ebaõige revolutsionääride juhi, keda oleks pidanud süüdistama seaduse täie valjusega tema seltsimeeste hirmuks, kohtu alla andmine imestas kõiki rahulikke elanikke ja Majasteedi ustavaid alamaid, ja meie otsustasime teie kõrgeaususele teatavaks teha, et teil poleks raske mitteavalikult teel selle ettekande tõelikkust kontrollida, pärast aga kindlaks teha kõiki ametimehi, kes Kurvitsale kaasa aidanud seaduslikust karistusest kõrvale põigelda, samuti neid, kes selles asjas temale kaasa tundnud. Meie arvates peituvad selles loos tähtsad saladused...“ Edasi juhatakse kubeneri tähelepanu Riia ringkonna kohtunikkudele, kelle peale üks isik (kirjas on avaldatud ka tema nimi!) olla kahtlemata suurt mõju avaldanud, millel „hiilgav tagajärg — süüdistus kergema paragrahvi järele“. Palutakse nimetatud „mõjuavaldajat“ kõrvaldada. „Kartuses kättemaksu revolutsionääride poolt, ei avalda meie oma nime.“

Põhjendamata salakaebusel ei olnud õnneks olulisemaid tagajärgi. —

Lõpuks veel mõned andmed Sangaste sõja kohta.

25. X. 1905. a. saadab parun Maydell Liivimaa kubernerile järgmise telegrammi:

Krahv Berg telegrafeerib pühapäeval 20 inimest korraldasid Sangastes jahi Karulas nelja poolt hävitatud telefon Sangaste-Antsla õhtul raskesti kuuliga haavatud Urvaste Samson, kes koduteel oli, sellest teatasin Võru kreisiülemale

Kreisiülem Maydell.

9. XI. 1905. a. on saadetud Sangastest Liivimaa kubernerile järgmine „kohuseks saanud“ isiklik teadaanne, kus öeldakse, et 6. nov. olnud Sangaste kirikus palve — keisri eest. Rahunutuste ootel pidanud krahv Berg tarvilikuks juures olla kammerhärra mundris 6 noormehe kaitsel.

Hommikul teatanud kirikuõpetajale talupoegadest kirikuvõõrmündrid, et kohale sõitnud mässulekhitajad ühes relvistunud kohalikkude talupoegadega tahavad korraldada jähi Sangaste mõisa metsas, et sellega mõisameeste tähelepanu eemaldada ja neid metsa meelitada. Siis oleks pidanud teine grupp nõudmistega Sangastesse minema, sellele oleks juurde tõtanud teine grupp metsast ja ühiselt sõjalise jõuga sundinud täitma nende nõudmisi. Varssi teatanudki metsnik telefoni kaudu, et metsas on 30 sõjariistus kütli ja ajajat.

Edasi seletatakse selles kirjas, et jumalateenistuse ajal ilmunud kiriku juurde 10 saani sõjariistus meestega ja punase lipuga. Jaht olnud juba lõppenud. Kuna kammerhärra saanud kirikust koju sõita, hakatud pahameele pärast püsse (õhku) paugutama ja mindud siis kõrtsi, kus nendega ühinenud II grupp (10 saani). „Nad jõid, pidasid nõu ja talitsid pöörata Sangaste lossi juurde, kuid teada saades, et siia on koondatud püssidega metsamehed ja Tartu omakaitse nooredmehed (saksa korporandid ?), läksid, jagunedes gruppideks, külladesse, kus rüüstamise ja tule süütamise ähvardusel käskisid kõigil elanikkudel 9. nov. kell 12 sõjariistus ilmuda vallamaja juurde. Sealt pidid nad minema mõisa.

Täna õõsi saadeti minu palvel siia 20 sõdurit, kahjuks aga ilma politsei esindajata.“

Edasi palutakse määrata Tartu kreisiülemale 2 abi, et „nad võiksid, kuhu tarvis, kohale ilmuda. Avalikult ütlen, et meie kreisiülem parun Maydell on vähe vana ega suuda füüsiliselt nii teotseda nagu noor inimene, kuid tema tunneb hästi kohalikke olusid, temast paremat oleks raske leida, kuid ta vajab abi.

Siinseks mässutajate peameheks on dr. Hellat, tuntud sotsialist Peterburist, sündinud Kuigatsi (Leevi) vallas, kaks Riia valmuiliku õigeusu seminari õpilast — Sangaste peremeeste pojad, üks Sangaste luteri usu kooliõpetaja, väga osav (ilukõneleja) orator j. t. Nad seletavad, et vägivallata kuskil ilmas pole rahvale antud rahulikult kergendusi. Pidades võitlema nende õiguste ja maa eest ja kui sealjuures ise hukutakse, siis kasutavad lapsed ja kogu eesti rahvas neid õigusi, ja igavene au langenuile. Tuuakse ette ka Soomemaad, kes suutnud endale võita omavalitsuse ja eemaldada valitsuse võime.

Raskesti on haavatud von Samson Urvastest¹⁾ oma sõdurilistas. Lasti Urvaste-Antsla kirikuõpetaja Steini peale, kuid mööda, ja ta sal kilrestil ära sõita.“

See venekeelne kiri kannab meie üllatuseks Feodor Gustavovitš B. alkirja. (Kiri sattus minu kätte, kui „Sangaste sõda“ oli juba trüki valmis. Ta toob kaasa seisukoha ümberhinnanguid. Kuid on võimalik, et tema saatja tegi seda vahest äärmise erutuse silmapilgul...)

Veel oleks tarvilik tähendada, et 8. apr. 1908. a. pärit olevate andmete järele pole üliõpilase Rein (Roman) Eliaseri juurest läbiotsimisel midagi kahtlast leitud.

Peale teiste on Tartu maakonna türmimajas viibinud eeluurimisel Rein Palvater (Palvadre), „Meiga“ talust.

Politsei poolt on taga otsitud eespoolnimetatute kõrval Karl Villa't, Andres Kusnets'it j. t. Umbes 13 a. viibis paoteel „Jakutsi“ Peeter

1) Ei vasta tõele: von Samson ei saanud haavata ei 1905. a. ega hiljemalt. Kas tema peale lastud ongi, ei ole kindlasti teada.

Plukk, kuni ta Valga raudteejaamas žandarmi poolt vangistati. Vabastati eesti üliõpilaste abil vene suure revolutsiooni ajal Tartu vanglast. Raskeid peahaavu kasakatelt on saanud Valgas praegune Valga maakonna kõige vanem kaitseliitlane Albrecht Kersson („Jaanustelt“). Sügavad haavakohad on tänini selgesti tunda.

See on ainult väike kimbuke andmetest 1905. a. Sangaste kohta, palju jääb minu poolt meelega avaldamata — ruumi puudusel ja põhjustel, mis tingitud Sangaste sõja kuuluvusest võrdlemisi lähedasse minevikku. Viimane asjaolu kahjuks ei luba veel avalikkuse ette tõsta kõike, millest võib kõnelda siis, kui pole tungivat põhjust etteheideteks jne. nende poolt, kes nii või teisiti osa võtnud — Sangaste sõjast.

Minu püüd oli koguda kadumaminevaid materjale teatud tervikuks, sõna on usinal uurijal.

Tarvitatud kirjandus. Riigi Keskarhiivis leiduvad rohkearvulised andmed Sangaste sündmuste kohta; 1905. a. „Postimees“, „Olevik“, „Uudised“ ja „Nordlivländische Zeitung“; 1908. a. „Elu“ nr. 58; 1925. a. „Sädemed“ nr. 49, 50, 51 ja 52; L. v. Stryk: „Beiträge“ etc.; E. Pabst, R. v. Toll: „Brieflade“, 1. k. 2. osa, lk. 596 j. t.; Valga linna kohta käivad andmed on võetud prof. M. J. Eiseni kirjutisest („Odamehes“ j. t.); kõrvalallikaina on kasutatud V. Reimani, M. J. Eiseni j. t. „Eesti ajalugu“, peale selle hulk tsitaate teistelt mainitud autoreilt; väärtuslikke lisandeid olen saanud oma isalt. Karl Mitt ja Karl Kurvits saatsid oma mälestised üleskirjutatult.

Tartus, det. 1926.

Kaljo Randa.

(Lõpp.)

Kirjanduslik ülevaade.

A. H. Tammsaare: **Kõrboja peremees**. Romaan. Teine trükk. Noor-Eesti kirjastus Tartus, 1926. 171 lk. Hind 180 mk.

Kui „Kõrboja peremees“ esmakordselt ilmus — see oli 1922. aastal —, sai ta erilise tähelepanu osaliseks. Mõned arvustajad, nagu Tuglas, pidasid seda meie paremaks romaaniks. Teised, nagu Kivikas, tunnistasid selle Knut Hamsuni plagiaadiks. Nüüd — teise trüki puhul — võib öelda, et ta ei ole seda ega teist. Nüüd — peale „Tõde ja õiguse“ ilmumist — võime öelda, et „Kõrboja peremees“ osutub Tammsaare vast-ilmunud suurteose eelkäijaks. Nüüd — kõrvuti „Tõde ja õigusega“ — võib seda lugeda palju suurema huviga kui esmakordse ilmumise puhul. Seepärast olgu arusaadav ning lubatud sõnavõte „Kõrboja peremehe“ teise trüki puhul.

Tammsaare algas oma kirjanduslikku tegevust küla-aineliste jutustustega, kuid siirdus siis kümnekonnaks aastaks linna-ainete — eriti eesti noore intelligentsi juurde, millest tagasi pöördus esmakordselt „Kõrboja peremehes“, nüüd uuesti „Tõde ja õiguses“.

Viimase puhul avaldas ta enesekaitseks pika kirja „Vaba Maas“, kust võib leida eriti huvitavat motiveerimist ja selgitust ta viimase aja maa-ainete armastusele: „Mats on traditsiooniline, püsiv, visa, alahoidev... Tema armastab isegi seda, mille käes ta kannatab ja millega peab verist võitlust.“ Kuid linnakodaniku vastu, keda nimetab vurleks, on ta täiesti ülekohtune: „Vurle ei ripu kõige hingega millegi küljes ja tema tunneb vaevalt võitlust elu ja surma peale.“ Ei tea, mille tõttu

Tammsaare vaimustatud matsijumaldajaks ning ägedaks vurlevihkajaks on saanud? Temalt kuulda neid sõnu on väga kummaline.

Nii „Kõrboja peremees“ kui „Tõde ja õigus“ on maaelaniku psühholoogilised käsitlused, vabad sotsiaalsest miljööst — välja arvatud n. n. matsi võitlus maaga elu ja surma peale. Armastus-vahekorrad etendavad neis esimest osa. Sellest kasvanud traagika saab otsustavaks saatuseks. „Kõrboja peremees“ on tunda vabadussõja-aegset hingeelu paremini kui „Tõde ja õiguses“ ärkamisäegset.

„Kõrboja peremehe“ kandemotiivid pole tugevad, kuid sündmustik on ühtlane ning hoogus ja psühholoogia usutav.

Kangekaelne ja isemeelne külapoiss Katku Villu vabaneb vanglast ja saabub isatallu. Karistusaega oli ta istunud ühe külapoisi mahalõomise pärast. Samal ajal on viibimas kodumaal Kõrboja Anna — senine linnapreili, kellega Villul olnud nooruses armusuhe. Peretütar võtab talupidamise leselt isalt üle ning tahab tuua koju peremeest. Jaanipäeva-pidustustel teeb ta peremeheks-kutse Katku Villule. Rõpakas kivilõhkumine Anna auks vigastab Villu, ta ei pea end enam Kõrboja peremehe-koha vääriliseks. Anna uue ettepaneku puhul laseb ta enese maha. Kõrboja Anna võtab Villu ning Kuusiku-Sauna Eevi poja enesele kasulapseks, et sellest kasvatada enesele peremeest.

Teoses on tunduvat põnevust, mis on keskendatud küsimuse ümber: Kes saab Kõrboja peremeheks? Sel on otsustav tähendus nii pea- kui kõrvaltegelasile. See idee ühendab teose eriosi, mis muldu tunduvad laialivalguvaina.

Katku Villus võime tähele panna võrdlemisi huvitavaid ja mitmekülgeid iseloomujooni. Ühelt poolt on ta rõpakas, julge, iseteadlik ja taplushimuline — nagu umbes Esko tüüp „Nõmme kingseppades“, teiselt poolt ettevõtlik ja pealehakkaja. Kahjuks puudub tal kokkuliimiv tahtejõud ja meelekindlus, nii et tema ettevõtted ei saa põhjalikust ja korrapärasest algusest kaugemale. Salajasest viinapõletamisest on teeninud tüki raha ja ehitanud Katkule suurepärase keldri ning sepikoja, mis osutavad ühtlasi Villu ebapraktilist meelt.

Nii Katku Villus kui Kõrboja Reinus ei näe kiidetud maamehe visadust ega alalhoidlikkust kuskil; selle asemel küll väga selgesti vurle tuulepeasust ja unistuslikkust. Rein armastab ettekujutatud, mingisugust fantastilist Kõrbojat palju enam kui tegelikku — lagunevat, mille pidamise annab tütrele üle!

Kõrboja Anna on mehelik ja praktiline naine, nagu hiljemini sellise on loonud Richard Roht Sonjas.

Väikeste raamide peale vaatamata on selles miljöolist liigliha palju — nagu „Tõde ja õiguseski“. Tammsaare ei hooli oma asjade väljatöötamisest. Ta kompositsioon on ikka lonkav ning stiil kergelt visatud. Just liigliha poolest saab „Kõrboja peremees“ romaaniks, kuna ta sisumotiivide tõttu osutub ainult jutustuseks.

A. Roose.

Peet Vallak: **Hulgus**. Romaan. Noor-Eesti kirjastus Tartus, 1927. 266 lk. Hind 275 mk. Kaanejoonistus Peet Aren'ilt.

Kui piiratud on ühe kirjaniku loomisvõimalused — seda tõsiasja kriipsutab uuesti alla Peet Vallaku romaan „Hulgus“. Esimestest ainetest ja tegelastest ei saada palju kaugemale. Muutumine sünnib peamiselt süvenemise tähe all. Paremal juhul leidub ühel kirjanikul kaks või kolm palet — nagu armastatakse nimetada —, mis korduvad tema toodangas vaheldumisi.

Võib-olla teen Vallakule liiga, kui ütlen, et ta pole esimesest palgest kaugemale saanud. Kuid ta esimene romaan „Hulgus“ tundub kõigi seniste elementide ja motiivide sünteesina, sellepärast pole tekkiv väide alusetu. Ei saa salata, et „Hulguses“ poleks Vallaku seniste novellide „Musta risti“, „Paruka“, „Vasikatapja“ ja „Maanaise“ motiive. Kõik see pole mingiks paheks, nagu võiks senistest ridadest aru saada, vaid kurvaks tunnistuseks, kui kitsapiiriline on ühe kirjaniku või inimese tegevusvõimalus.

Vallaku senised arvustajad on toonitanud ta tegelaste tagedaid, õelaid ja teisi eitavaid omadusi. Nüüdne romaan on sääraсте tegelaste pikem ülevaade. „Hulguses“ võime tutvuda nende intiimeluga, mis senini jäi kaunis tagaplaanile. Vallaku toodangus ei osutu „Hulguse“ tegelased uuteks, kuid eesti kirjandusele on seesugune romaan hädavajalik. Ta peategelased on omapärased kujud, mis võivad hoopis suuremal määral kõne alla tulla kui senise novellitoodangu siluetid.

Nii „Hulguse“ sotsiaalne miljöö kui tegelaste hingeelu on meie kirjanduses uudne. Vallaku hulguseks pole mitte Hamsuni või Gailliti tegelane, kes matkab oma hea tahtmise tõttu, vaid poliitiline süüdlane ja karistatav isik, kes otsib maapagu oma poliitilise mineviku pärast. Hulgus — ta nimi on Mattias Viilart — on olnud enamlaste ajal tribunaali tegelane, hukates siis mitu inimest süütult ja omavoliliselt.

Nimetatus tuleb tähele panna kahte seika: ta minevikku, mis tulvab esile rohkest mälestusena, ja praegust hingeelu. Esimesest näeme, kui julm, verehümlane, südameetu ja metsik ta on olnud. See on täielik „demonihing“, vastupidine meie senistele „kaunishingedele“. Mattias Viilart on ikka pea-pealekäija ja -süüdistaja tribunaalis. „Ta ei tõlkinud kunagi ülekuulatava kasuks“ (lk. 27). „Teeme tribunaali, seltsimees! hüüdis . . . siit saame häd materjali lumehangele vedamiseks“ (lk. 80). „Sina, seltsimees, näita mulle pärast tares laternaga tuld, ma viin oma otsuse selle „inimsuse kasti“ juures ise oma käega täide“ (lk. 87).

Mattias asub maale metsatööle, et paotada end nuhkide eest. Tutvub siin metsavahi Hannes Alveriga, kelle vaheltsobitusel saab Kivitare koduväiks ning Hannese külimeheks. Viimase kiusu ja arenevate paljastuste tõttu läheb tal üksikus metsakuruskil „jalgealune kuumaks“ (olgu följetonistlikult öeldud!) ja ta kaob, teadmata kuhu.

See on „Hulguse“ kogu väline sündmustik — napp, kitsapiiriline, tüvituseta. Tegevusest peaosa moodustavad janklemised, nõökamised ja irvitused, mis tekivad Hannese ja Mattia vahel ühtelugu. Just selles viimases leidub „Hulguse“ huvitav ja algupärane osa.

Hannes on kiusamise ja nõökamise suurmeister — teeskleja, kahepaikne, libekeelne, valēsõbrutseja. Viriseb alati, aga ei vihka põhjalikult. Temast metslooma (Mattia taolist) küll ei saavat, nagu ise tõendab, kuigi on salavihaga ja madala mõistusega inimene.

Mattias ja Hannes on negatiivsed kujud ja mõjuvad meisse antipaatselt. Positiivseid jooni on neis kaunis vähe.

Mattias püüab oma vahetekorda minevikuga lõpetada, korralikule põllutööle ja rahulikule perekonna-elule pöörduda, kuid mineviku patud ei lase seda teha. Esialgu „käib kerge südamega Kivitars adra taga“, lehitsedes aeg-ajalt „oma minevikku nagu mõnd veriromaani“. Sisetunne, südametunnistus teda ei vaeva, nagu autor mitu korda tõendab. „Ta polnud usklik ega aravereliine.“ Kuid arreteerimishirm, mis muutub ajalehe-teadete ja kohtuprotsesside tõttu järjest suuremaks, teeb ta rahuks. Siis hakkab ta küll kahjatsema, aga seegi tuli võib-olla egoistlikest motiivest, „sest need veritööd surusid ta elu kammitsaisse“ (lk. 218). Asjata seletab autor, et ta polnud „mingi ideeline võitleja, vaid teistest juhitud, üleskihatatud tööriist“ (seals).

Hannese kodune elu näitab tas leplikku, omakasu-püüdet ja võimuhnuseta inimest. Ent autori seletused ei lase neilgi voorustel peaaegu püsida: „See oli ju Hannese komme: näidata end sõbrana selle ees, keda põlgab . . . Hinges kibedus, viha, jõllitus, mängib ta kui kass oma saagiga. See lipitsemine oli ta varjatud pilge, mõnitamine. See rahuldab teda omamoodi kui sadisti“ (lk. 66). Millest on tingitud Hannese kibedus ja viha, seda pole põhjendatud psühholoogiliselt ega sotsiaalselt. Mõnitamine ja nõokamine osutub ainuvalitsevaks, haiglaseks kireks, mis pole lasknud tas isegi omakasu ega kadestust tekkida. Ta ei jäta seda tarvitamata ka teiste tegelaste puhul.

Aga teisedki, välja arvatud naistegelased, on eeskätt irisejad ja urisejad. Nad kilikuvad, ilkuvad ja õrisevad — kõik autori sõnad! — vahet pidamata. Täiesti kena kuju on ses suhtes veel Kiilaspea, alevi raamatukaupmees. Tema kaudu on saanud suurepärase iseloomustuse kriminaalpolitsei ebahumaanne tegevus, mis osutub Vallakule sotsiaalselt kõige teravamaks pistehorgiks: „Oli see ju väga ilus suvitushoogaeg! Elektrivannid igapäev. Külm duš, soontetasumine, muusika, esimese klassi köök . . . Ja kõik riigi kulul, omal ei ole vaja pennilgi maksa. Demokraatlik kord, läbi ja läbi“ (lk. 188). On ilme, et see tegelane liialdab samuti nagu Hanneski.

Õeksed Liina, Mall ja Ann on tavalised miniatüürkujud, kes ei etenda romaanis nimetamisväärt osa. Mattias kosib Liina, kuid nende esialgne armastuse-vahekord, pulmad jne. jäävad täiesti valgustamatuks. Hiljemini — lapse sündides — muutub see tunduvaks ja nähtavaks. Kahjatseda tuleb, et Mattia ja Liina vahekorra käsitus on ainult pärapoolega. Oleks see täielik, poleks romaan nii ühekülgne kui praegu.

Nüüd jääb romaan peamiselt Mattia enesevarjamise ja lüngeraluuse looks, kuna tagapöli — Kivitare elu-olu — on asjatult laialdane. Hulkur-kurjategija hingeelu pole analüüeeritud, — nagu Kristjan Raudma oma, keda romaan tuletab meelde, — vaid kujutatud. Pilt pildi järele on selle tekkimist ja arenemist näidatud. Kirjanik on selle juures täiesti erapooletu, nii et väga raske on öelda, kas ta seda mõistab hukka, vabandab või pooldab.

Vallaku kujutamise- ehk jutustamisviis tundub võõrastavana, et ta peasündmused jätab kujutamata ning hiljemini neid refereerib — õigemini järelekjutab. See venitab kompositsiooni ja ei lase tekkida aktuaalsust. Peale selle veel üks iseloomulik seik: Enne jutustatakse liialdades ja kuulujutte esitades, hiljemini valgustatakse tõsiasju. Seesugune jutustamisviis võtab kahekordset ruumi ja on aidanud romaanil palsutada. Ent Vallaku vana pahe ning ühtlasi omapära — see on korrdamine.

Peatükid pole alati ümmarikud ega keskendatud ja lõpevad tihti äkki. Alguspeatükid on head, kuid hiljemini pole enam seda hoogu.

Kompositsioonilt näib, et Vallak on veel kaunis ümberkobav romaani alal.

Mis teost kandma kipub, on selle stiil. Jutustamisel-kirjeldamisel on see lühike-närviline, kõnelustes teravmeelne ja eluline — nagu Vallakul ikka. Võib arvata, et selle saavutamiseks — stiliseerimise pärast — on nõudnudki romaan aastaid 1923—1927. Kõige paremini võib seda stiili maitsta raamatut huupi lahti lüües. Järjepärasel lugemisel kiindub tähelepanu mujale. — Sisuliselt kannavad teost Mattia ja Hannese omapärsed kujud.

Romaani käudseks tagapõhjaks ning ühtlasi ta ideeks on näidata, kuidas tapetakse kergel käel. Selle kehastajaks on Mattias. — Veel enam: kirjanik on üldse igasuguse metsikuse vastu, tulgu see isiklikude tujude, valitsuse, jumala või prohvetite poolt. Romaanis on muu

seas viiteid ajalukku ja piiblisse, „mis kirjeldasid halastamatu d taplusi“ (lk. 124). Ühes Hannese ning autoriga peame õhkama: „Üks igavene tapmine ja hammaste kiristamine nii maapäälse kui ka taevase paradüüsi nimel!“

A. Roose.

Jüri Andreller: Naerev kurbus. Esimene kogu värssse. Tallinnas, 1926.

Kui avalikkuse ette uus luuletaja või prosaist tuleb, siis otsitakse tema raamatust alati tema omapärast ilmet, nägu. See on nii loomulik ja paratamatu. Kuid sama loomulik ja paratamatu on meil praegusel ajal selle otsingu tagatipp — meie ei leia enam uut omapära. Näib, nagu oleksid meil kõik ainevallad juba tarvitatud, üldsusele tuttavad. Ükskõik kas laiemas või kitsamas piiris.

See on maksev Jüri Andrelleri esimese värsikogu „Naerva kurbuse“ kohta. „Naerev kurbus“ ei sisalda uusi luulemotive, autori elusultumine on tavaline — nukrameelne, kaduvustundeline. Temas sõnastatud värssid ei üllata vormilt ega ainult lugejat, kes tuttav meie uuema luulega.

Jüri Andreller sammub oma eelkäijate radu. Kuid kahtlemata õnnelikumalt, paremini ja ka iseselsvamalt kui Arno Raag „Unustuste saares“. Andrelleri mõjustused on enam alateadvuslikud, rohkem kaudsemad, vähem teadlikud. Ja see on suur voorus. Ei ole ju meie ajal peaaegu nagu mõistetavgi uue, täitsa-täitsa algupärase luuletajatüübi võrsumine, sest kirjanduslik õhkkond on niivõrt „mürgistunud“, et ei võimalda iseselsvat tunde-elanuste saavutamist, tundmist. Ja kes pole noorena oma eelkäijate radu tallanud?! Kõik, vahest ainult mõned üksikud mitte, nagu Jaan Oks. Ei tohi sugugi halvaks panevalt seda tõe-olulist nähtust vaadelda, sest see on tingitud, olenev noore psühholoogiast. Kui omapärane, ainulaadiline looja vaimline profiil ilmestub, siis just peale esimesi katseid, peale mõneagset tööd. Eneseleidmiseks kulub aega ja tööd. See saavutatakse hiljemini, aga mitte äkki, kohe.

Kuid Jüri Andrelleri „Naerev kurbus“ ei pane nõudlikkugi kirjandussõpra, -harrastajat punastuma. Teda ei iseloomusta šablooniline labasus, tema autor on võrdlemisi otsekohene, ei taha vähemalt rohkem pakkuda kui suudab. Ta annab selle, mis jõuab, võib, — ei „poseeru“!

Kuigi Andreller ütleb luuletuses „Nukker kevadlaul“: „Olen endate jälk“, kuigi teda, Hamletit, sööb rahutus ja talle maine, olev, kõik viirastav, kaduv, ruttav, ei saa ta minevikust, oma nooruse mälestusist lahti:

„Küll mäletan veel päivi muretuid, mis olnud kord.“

„Taas tunnen vastset tunde muretuid, mis olnud kord.“

Mälestused viivad tagasi õitsnud päevade ringi, luuletaja rändab mõttes kui igavene juut, kuigi „tund ruttab, virvendab ja kaob“. Ja sellised mälestusluuletused, mis kirjeldavat laadi, ongi Andrelleri paremad, väärtuslikumad värssid. Kas või näiteks

J õ g i.

Oh sina igatsev tuiksoon, mis maastikke südameid lõikad
jändrikke pajüde hulgan ja õitsvate väljade sean;
hiljuksi soodest käid läbi, ent mägedest arglikult põikad,
kuni sa merre kord suubund — saad täntsima lainete rean.

Mulle sa päiksega sõbraks jäänd õitsenud päevade ringist;
vaatlin siis tihti su kaldal — kees sädemeid sulisev pind.

Rõõmustin väiksena ikka su säravast, vähkrevast kingist,
kalakse püüdsin kui sinust. Lõi tiivuga vetesse lind.

Kuumadel päevadel jälle, kui jaheda vetega vesten,
sulistin kalana sinun, mind paltid su niisked siis käed.
Ilus sa olid ja armas; ka rajude rasketes kesten
sõbraks jäid mulle sa ikka — siin purunid pilvedemäed.

Istusin roidunult rohtu, siis kõrkjate kahistid pilli
seni, kui uinusin unne — jäi rändama tundisid päev.
Nüüd aga lahkun ma sinust — veel õietad mälestuslilli.
Roobitseb õisi neilt järjest ent rändaja rahutu päev.

Samalaadilised luuletused, „Hommik külan“, „Kala“, „Loodang“,
„Kodunurk“ j. m. t., on eelmisele lisaks ja tõendavaks kinnituseks. Neis
on reljeefset pildikujutamist, elamust ja omapärastki tähelepanemis-
oskust. Eriti hästi on õnnestunud loodusevaatlused, tähelepanekud:

„Läbi puude sädelevad päikse kuldsed hambad,
päev kui avab naeratuseks huuled.
Pilvi tormab, pilvi tantsib; pilved — siidivilla lambad,
mängisklevad mööda minust, üle minust — nell on rutt.
Aga naerab päike, naer see helliseb kui muinasjutt...“
(„Mäng“, lk. 16.)

Ehk jälle:

„Homniku kirendav viirg
metsade varjun ju punastub.
Vaikusest virvendav hääli
lennuskleb kusagil õhku,
pimedust lõhku,
õõ kuni päevale lunastub —
päikese lõkendav piirg
põleb taas pilvede pääl...“
(„Hommik külan“, lk. 14.)

Pateetiline ja eelmistest erinev on vormi- ja sisutihe „Pärnumaa
sood“. Juba üksi selle luuletuse olemasolu õigustab „Naerva kurbuse“
autorit, kõige peale vaatamata, võimerikkaks algajaks nime-
tama. Kahju, et autori esikkoogu seesugustest luuletusist ei
koosne! Viimasel korral oleks tema ja ta värsikogu palju tähelepan-
davam olnud. Enam õigustatudki.

„Naerva kurbuse“ pearaskus, kahjuks aga mitte väärtuselt, langeb
meeleolutsevaile, filosoferivaile eneseavaldusile. Ja need ei vääril just
erilist tähelepanu ega tunnustust. Neis on õige palju tuttavat, kordavat
(„Kõik ainult uni“, „Ma Hamlet“ jne.).

Noorus polegi noorus, pole mõeldav ja õigustatud, kui sellega kaasas
ei käi otsimine. Kuid ainult siis on see otsimine eluline, kui otsitakse
uusi sihte, väärtusi. Kas Andreller otsib neid? — Ei. Ja sellest on
jällegi kahju. Ent kuigi ta mõnikord otsib, siis loiult, väsinult,
aga mitte julge lõvina, vihast ja rahulolematusest vaimustatud pioneerina.

„Kõik, mis on, on kole“, „ilu rüvetet ja surnud“. „Aga ikka tühjus
järgi, tühjus ikka eel“ („Sinine laul“, lk. 61).

Andrellerit vaevavad kadumis- ja tühjusmotiivid, -küsimused. Maine
olemine pole kalliskiviline, üllas — selles on äraarvamata palju kassi-
kullalist, rüvetatud, mõttetut narrust. Midagi pole püsivat, kõik kaob ja
kustub. Pole millegagi täita päevade tühja astjat. Seepärast usumegi,
kui autor laulab

„... kõigest, mis on kaduv,
sest kadumine kõikide me tee!“

(Lk. 5.)

Ehk jälle kordab à la Jaan Kärner või Calderon de la Barca, Shakespeare:

„Ei muud me elu, ainult narrimäng,
Tee määrat kindlaks emaisan ju...“

„Kõik on ainult uni.“
„Elu — kodutu lind.“

See „nooruse tühjus“ on, vähemalt peaks mõeldav olema, kahtlus-aastad aina süvendama kord leitavate tõdede ja sisemiste äratundmiste tihedust. Kuigi Andreller nüüd arvab ja tunneb, et

„elu ant ju mulle ainult jändamiseks,
antud päevad ainult rändamiseks“,

tahaks uskuda ja loota, et esimene (jändamine) pikapeale ununeb ja vähem mõjuvaks takistusküsimuseks saab. Pühholoogiliselt peaks see nii olema.

Peale eespool-vaadeldud motiivide on Andrelleri värsikogus veel mõned filosoofilised mõtteavaldused esitamist leidnud, nagu Jumala, lootuse j. m. probleemid. Neis osutub Andreller tusedana ja omapärasena.

Tehniliselt ei saa Andrelleri värsikogule etteheiteid teha. Rütmiilt on luuletused võrdlemisi paremad näit. Raagi omadest, riimilt küll lihtsad ja vähenõudlikud, kuid mitte haavavad.

Kui Andreller oma loodusvaatluse ja filosoofilise ilme juurde peatuma jääb ja selles suunas progressiivset arengut näitab, tiheneb, omapärastub, siis saame Andrellerist kord luuletaja, kes luuletaja nime vääriline.

K. Ehrmann.

Anton Jürgenstein: Minu mälestused I. Noor-Eesti kirjastus. Tartus. 218 lk.

Post tõi mulle Anton Jürgensteini „Mälestused“ just päeval, mil lugesin paari noorurdebütandi „luulélisi, mesiseid fraase“. Säärane kirjandus ajab kergesti liiveldama ning ähvardab hingelist tasakaalu, ükskõik kui heatahtlikult sa noorpoetidesse ka ei suutu. Kuid igatahes juhtus nii, et ma jätsin fraasid ja süvenesin Jürgensteini memuaaridesse. Ma saavutasin pea tasakaalu ja meeoleu muutus rahulikuks, tõsiseks. Sest pole ses raamatust vigurdamist, vaid see on üks tõsisemaid ja tusedamaid teoseid üldse, mis viimasel ajal on ilmunud. — Pooldan seda, kui kirjanik eessõnas tähendab, et tema raamat on rohkem belletristiline toode.

Autor seletab teose tekkimist järgmiselt: „Mina tahan jutustada, mis mul minevikust meelde jäänud ja sulle alla juhtub, nii et lugejal teatava belletristilise tootega tegemist on, kusjuures aga üksikud sündmused, mis jutustatakse, ilma sk'i luuletatud ei ole, vaid alati usaldavalt tõesündmused, nõnda et nad kultuuriloo kirjutajale tarvilisel korral ustavaks materjaliks kõlbavad.“

On tänulik asi meil memuaare kirjutada. Sest just see kirjandusala on Eestis eriti kehv. Peale Kitzbergi ja Sophia Vardi raamatute ei sisalda ta endas midagi sellesisulist. Ometi aga on memuaarikirjandus üks huvitavamaid ning sisukamaid alasid kirjanduspõllul. On kirjanikke, kes peajasjalikult loevad memuaare, sest sealt võib leida nii palju fakte, tegevust, tüüpe, värsket ja hingeelulist tõde. Kuid tähtsad on nad

samuti ajaloolasele ja häid memuaare võib kooliõpetaja isegi lektüürina kasutada ajaloo ja emakeele tundides.

Anton Jürgenstein kuulub meie vanema põlve tähtsamate seltskonnategelaste hulka. Ta on elanud kaasa nii mitmedki huvitavad ning tähtsad sündmused meie rahva kõlge hilisemas ajaloos, küll vaatlejana, küll kaastegelaseks. Tema isikus on säilinud veel hilisema ärkamisaja kauneid traditsioone, ja ta pole suutnud ega tahtnudki neist loobuda. Et tutvuda vana kultuuritegelase elu esimese poolega, pean tarvilikuks refereerida raamatu sisu.

Autor algab oma sünnikihelkonna Vändra kirjeldusega. Ta annab kujuka läbilõike Vändrast 40—50 aasta eest. See oli tol ajal üksik metsanurk, muust ilmast lahus, kuid elas omaette õige tüsedalt ja omapäraselt. Geograafiline asend kindlustas talle ka tulundusliku jõukuse, mis kultuurilise arenemise tähtsam eeltingimus.

Vana-Vändras sündis autor 20. okt. 1861 talurentniku pojana. Ta õppis varakult lugema ja sai kuue-aastasena õpetust juba koos Vändra mõisniku v. Ditmari lastega. Varase lapsepõlve kirjeldusele pühendab autor 19 lehekülge. Et isa hiljemini Vana-Vändrasse kohta ostis ja jõukas mees oli, siis ei tulnud Antonil kunagi puudust kannatada. Kaheteistkümnepäevase aastase pandi ta kihelkonnakooli, mille elu eripeatükiks käsitletakse. On joonistatud selge pilt kõster-koolijuhatajast Luigest, kes on vahest tolleaegsete eesti soost kõsterkooliõpetajate tüübiline esindaja.

Kihelkonnakoolis ei ole aga poiss kaua. Õpib vahepeal ühe aasta kodus ja pannakse siis vanema venna juurde, kes Kodavere kihelkonnakooli juhataja, õppima. Seal tutvub ta ligemalt ka saksa kirjandusega, teeb juba esimesi kirjanduslikke katseid, tõlgib jne. Tuleb tähendada, et Jürgenstein kasvas ja õppis saksa kultuuri mõju all. Saksa keel, saksa kirjandus, saksa kool suruvad pitseri ta arenemisele ja ilmavaatele. Kuna osa meie vanemaist haritlasist on noorena arenenud vene kultuuri ning vaimu mõju all, siis on Jürgenstein nende otse vastand. Vene kirjandusega teeb ta tegemist poolteed vastu tahtmist, ja sümpaatlikuks ei muutu see talle kunagi. See hoovab ridade vahelt, mida ta oma memuaarides vene kirjandusele pühendab. Ja oma sallimatust uuema vene ilukirjanduse vastu väljendab ta avameelselt:

„Turgenjev oli veidi külm ja Gorki noorema põlve tööd toorevõltu. Uuem vene ilukirjandus, kus ääretu erootika ühes poliitilise tendentsiga ikka rohkem maad võitis, ei ole ilalgi mu palavat poolehoidu leidnud. Minu meelest oli see ilukirjanduse prostitueerimine, kui tsaarivallitsuse viimastel aastatel kõik rahulolematuse poliitilise olukorraga ilukirjanduse kaudu väljendati, rahva olukorda kõige tumedamates värvides kirjeldati. See tegi ilukirjanduse mingiks solgivee-foruks, kustkaudu kõike seltskondlikult ja poliitiliselt rahulolematust ja harimatust välja kallati. Vastuvõetav sealt oli mulle kõige rohkem puhas ja sõõv satüür, n. n. „самосмелывание“, mille peale venelased meistrid on, mis aga teiselt poolt nende jõuetust positiivses töös selgesti kujutab.“

Võib uskuda, et Jürgensteini kirjanduslikkudeks õppemeistriteks olid Goethe, Schiller ja üldse saksa klassikud.

Loomulik, et Jürgenstein arvustajana oli vastuolus nooreestlastega, kes seisid temale mittearmastatud prantsuse ja vene kultuuri vaimuga ligemas ühenduses.

Kihelkonnakoolis veetis autor mõned kaunid noorusaastad, tutvus põhjalikumalt küla noorte eluga ja valmistas end seminarist vastu. Kuid kahjuks kirjeldab ta kaht Kodavere aastat väga napilt ja tagasihoidlikult, et kiiresti üle minna seminaristide kujutamisele. Oleks aga huvitav nii mõndagi kuulda tema tolleaegseist koolivendadest, kes hiljemini

laiemale tutvusele jõudsid kas kirjandusliku või seltskondliku tegevuse kaudu. Samuti nimetab ta sageli oma kirjanik-venda J. Lill'e, kuid räägib tast vähe kui inimesest.

Valga seminarile aga pühendab autor palju lehekülgi. Sest seal rajas ta oma hariduse alusmüüri, veetis nooruse kaunimad ja sisukamad aastad. Ja see on ka üks huvitavamaid peatükke ses raamatus. Seminar, tema juhatajat — vana läti koolimeest Zimse't, õpetajaid, õpilaste elu kirjeldab autor innu ning armastusega. Zimse juhitud, rüütelkonna poolt ülevalpeetud seminar oli sel ajal väga populaarne ja pedagoogiliselt kõige tüsedam Baltimail, nagu autor seda ka mitmel korral alla kriipsutab.

Seminariga lõpeb autori õpilaspõlv ja ta asub iseseisva tegelasena koolipõllule tööle. Selle aja sees, 23 a. jooksul, kujuneb tast isik, kes meile nüüd üldtuttav avaliku tegelase, ajakirjaniku ja arvustajana. Need 23 aastat kuluvad Anton Jürgensteinil selleks, et end ette valmistada, arendada ja rahva elu tundma õppida, et siis küpses mehe-eas 1905. a. võitlusmehena ilmuda meie politika- ja kultuuritribüünile.

Õpitöö järel on ta alguses abikooliõpetaja Kärus ja siis lühemat aega kodukooliõpetaja Orajõel, Pärnumaal. Selle aja kohta ütleb autor: „Orajõel õppisin ma endale siamaale üsna tundmata ala, eesti mere meeste elu tunda.“

Ja ta annab hea pildi rannameestest ja nende elust. Mõnegi tore da tüübi on ta joonistanud osava suletõmbega, millel ei puudu kindel ilukirjanduslik väärtus. Näiteks Lövi-Prits, see vana tembutaja ja riukamees, kes Tammsaare Oru Pearuga küll ühest kannust võrsunud.

Olles ühtlasi lühikest aega ka valla- ja kohtukirjutaja, tutvub ta sealse eluga üsna põhjalikult.

Vahepeal on enam-vähem selgunud ka ta poliitiline ilmavaade, mis sisaldab endas kindlaid rahvuslikke põhijoone. See tekitab talle sekeldusi siis, kui ta kandideerib Vändra kihelkonnakooli juhataja kohale. Eestlane-rahvuslane ei meeldi toleaegele Vändra kihelkonnakooli otsekohesele ülemusele ning mõjustajale pastor Sokolowskile. Kuid Jürgenstein võidab siiski ja hakkab rahvavalgustajana kodukihelkonnas töösse.

Ta pühendab end alguses ainult koolitööle. Tema rahulik, järele mõtleja, kaine iseloom on siis juba välja kujunenud. Ta kirjutab sest ajast: „Vana Zimse praktilisi näpunäiteid silmas pidades ja ka oma enese kalduvustest kinni pidades hoidsin ma esioots ennast avalikust elust võimalikult tagasi, et kõike jõudu koolile kulutada ja et oma ümbrust ja tööpõldu ligemalt tundma õppida. Mul oli tundmus, et noor inimene oma kasinate elukogemustega ja ilma endale oma tööga seisukohta löömata väljaspool kooli väga ettevaatlikult ja samm-sammult tegevusse võib astuda.“ Siit selgub, et Jürgenstein sel ajal veel üsna tagasihoidlik oli. Avaliku elu näitelavale astumiseks ei tundnud ta end küpsena.

Ta elab ühel suvisel vaheajal Peterburi kubermangus, kus tutvub ligemalt Venega. Kuid ta leiab sealt vähe sümpaatlikku. Vene inspektorite portreid annab ta terve rea, ja kirjeldab venestuse mõju koolidesse.

Kohaliku seltskonnategelasena on aga Jürgenstein Vändras juba õige energiline. Pea-tähelepanu on pöördud põllumeesteseltsile.

Ka ajakirjanikuna töötab ta hoolsasti. Perekonnalehe „Linda“ võtab ta 1896. a. oma hoole alla ainelises mõttes, ja kuigi leht viimaks hingusele läheb, on Jürgenstein suutnud pikendada ometi ta ilmumisiga.

Vändras soetab Jürgenstein omale ka perekonna ja peab õpetaja-ameti kõrval ühtlasi talu.

Eredates piltides näitab ta õpetaja ja rahva, õpetaja ja pastorite vahekorda ning lõpetab memuaarid huvitava 1905. a. kirjeldusega. Sel aastal lahkus ta Vändrast ja asus Jaan Tõnissoni kutsel Tartu „Postimehe“ toimetusse.

Raamatu lõpus on lisa, pealkirjaga „Vändra tüübid“. See on belletristlikult vaatepunktilt huvitavam peatükk, kus kirjeldatakse tüsedaid jonnihimulisi ning iseteadlikke Vändra mehi.

Olen siin väga konspektiivselt edasi andnud Jürgensteini „Mälestuste I“ sisu, esile tõstes eriti autori enda elulugu. Kuid see raamat sisaldab palju enam, kui mina siin olen üles märkinud.

Autor polegi niipalju andnud autobiograafiat, kui mälestusi oludest, inimestest, ümbrusest. Ta on ses raamatus näinud rohkem teisi kui ennast. Tähtsamais peatükkides, nagu „Valga seminar“ ja „Kooliõpetaja aeg“, on võrdlemisi väike osa kirjeldusest pühendatud enda isikule, kuigi rahvakooliõpetaja tööst on rohkesti kõneldud.

Jürgenstein armastab kogu raamatu kestel pilku heita ja seletusi anda poliitilistest vahekordadest. Ja oma poliitilise seisukoha märgib ta alati ära.

Jürgenstein pole kunagi olnud revolutsionäär ega äärmine radikaalne. Ta on kuulunud alati tagasihoidlikumate kodanlaste hulka. Tal on kaldumus poliitilisi sõlmi lahendada rahulikul teel. Nii ei seisa ta ka kihelkonnakooli juhatajana tagurlike saksa pastoritega ega mõisnikkudega kunagi sõjalal, vaid ta vahekord nendega on enam kui rahuldav. Ta oli sel määral optimist ja rahulik, et uskus Balti aadlisse, et see aja jooksul vabatahtlikult loobub oma eesõigustest. Kuid hiljemini tunnistab ta pettunult oma memuaarides: „Meie nägime veel aastatel 1905 ja 1918, et optimistlikud lootused, mis nii mitmel teisel ja ka minul omal ajal olid Balti aadeli vabatahtliku pöörde peale tema eesõigustatud seisukohast, täitsa ekslikul alusel põhjenesid. See kolonistide kiht ei jõudnud ilmaski tõusta maa üldiste kasude seisukohale ja varises sellepärast kokku, kui marutuuled üle kodumaa käisid.“

Kuid need „marutuuled“ ei meeldi talle. Ta pooldab siin jällegi rahuliku evolutsiooni. „Nutta selle üle (aadli kokkuvarisemise üle) ei tarvitse, sest Eesti rahvuslike tuleviku seisukohalt oli see parem nii, ehk küll vägivaldse murrangu haavad ka Eesti riigile raskemad olid, kui oleks olnud üleminek iseseisvusele vähegi sõbraliku kokkuleppe järele.“

Jürgenstein on optimist, realistliku ilmavaatega, isik, kelle iseloom ei kannata suuri vapustusi, tuld purskavat temperamenti, revolutsiooni lõõma. Ta armastab sageli mõõka tõsta kõlbluse nimel, eriti kui see puutub kirjandusse. Ja oma rahva kõlblise jõu tõstmiseks võitleb ta kõige enam. Seal on ta võitlusmees, Jaan Tõnissoni kaaslane. Oma iseloomu poolest aga ei kuulu Jürgenstein sapiste ega vihaste võitlejate hulka, kuigi ta teise-ilmavaatelistest vastu sallimatu on nii oma kirjutistes kui ka ajakirjanduslikus sõnas.

Selle pildi Anton Jürgensteinist saame ta oma memuaaridest. Ma ei hinda siin tema tegevust ega isikut, vaid konstateerin ainult, et mõista memuaaride autori suhtumist ühiskondlikku liikumisse ja ellu üldse.

Kuid ma tähendasin juba, et ses raamatus on palju enam, kui mina siia olen üles tähendanud. Raamatu üksikasjalik refereerimine võtaks palju ruumi ja see pole ka minu ülesanne. Kuid ma nimetaksin siin saksa pastoreid, sest nendega on autor oma kooliõpetaja-elukutse tõttu väga palju kokku puutunud. Nimetan nende toleaaegsete Jürgensteini maalitud võimumeeste portreid, kus on edasi antud iseloomu-jooned, ilmavaate alused ja suhted rahvaga, kooliga. Seal mannetu, vaimline ja kehaline invaliid Häädemeeste õpetaja K., Vändra poliitiliselt väga tagurlik, kuid koolisõbralik pastor Sokolowski, kergestisüttiv õhulosside-

ehitaja K. Hörschelmann j. t. Siis kohalikud seltskonnategelased rahva hulgast, „ninamehed“, alevisaksad jne. Meie maaelu väga piltlik ja faktiderikas kujutis 19. sajandi teiselt poolelt. Pole kedagi idealiseeritud ega alahinnatud, kogu aeg objektiivne mälestuste taaselustamine, nendes uuestielamine.

Raamatus on väärtuslikku materjali kultuuriloolasele. Kuid kahtlemata peaks ta teed leidma ka laiematesse rahvahulkadesse.

Oleme tüdinud noorurite tühjadest värsidest ja loeme parem vana veteraani tüsedat proosat, naudime pilte, mis joonistatud tõelikust mineviku elust.

Ja huviga ootame „Mälestuste“ teist jagu.

16. II. 1927.

Ilmar Reiman.

Etnograafilised monograafiad 2. Kindad. Dr. I. Manninen. Kirjastusühisus „Loodus“ Tartus 1927. 22 lehekülge 4° teksti, 28 lehekülge mustreid ja tabelleid.

Mullu ilmus Eesti Rahva Muuseumi direktori dr. J. Mannise poolt esimene etnograafiline monograafia „Kannud“, mis vanade eesti kannude kohta seletust andis ja niihästi kodumaal kui võõral maal teenitud tähelepanu leidis. Tänavu on „Kannudele“ teine monograafia „Kindad“ järgnenud. Kuna „Kannud“ üldsust meeste rahvakunstiga tutvustavad, teevad „Kindad“ seda õrnema soo rahvakunstiga. Ei või väita, et viimane esimesest maha jääks, pigemini kipub ta ette jõudma. Eesti kindaid oleks vaevalt keegi muu paremini sobinud välja andma kui direktor dr. I. Manninen, kes etnograafia alal laialdasi uurimusi ette võtnud ja kel Eesti Rahva Muuseumis kindaid umbes 1250 silma ees seisab. Neist on ta oma teose jaoks iseloomulikud välja valinud ja need nende loomulikkudes värvides lasknud trükkida. Eriti torkavad silma Mustjala, Tõstamaa, Muhu jne. kindad. Osa kindaid on sõrmilised, osa aga labakindad ehk — kuidas neid teoses nimetatakse — peokindad. Saaremaal leidub eriti toredaid narmastega sõrmkindaid, milliseid varemalt Eestist nende meeldivuse pärast Soome ja mujale viidud.

Kinnaste ornamentika on väga huvitav. Rahvas tunneb mitut sorti kindakirju, mida autor teoses loendab, nende kohta seletust andes. Kindakirjade algmotiivid ei põlvne kõik Eestist, vaid mõned ulatuvad naaberrahvastegi juurde, nimelt lõunas ja läänes. Ei olegi ime, sest et eestlastel ju naaberrahvastega külg külje vastas asudes alati elavat läbikäimist on olnud. Kuid üldiselt on kindad eestipäraselt arenenud, kõige enam just saartel.

Teos on teretulnud kingitus kõigile meie käsitöö-koolidele, aga ka kõigile näputöötegijaile, kes sellest palju uusi eeskujusid kinnaste valmistamiseks leiavad, aga niisama kõigile etnograafidele kodumaal ja võõrsil. Kui võõral maal eesti kinnaste mustritega paremini tutvutakse, milleks dr. J. Mannise monograafia „Kindad“ nüüd võimaluse annab, võib oletada, et eesti kindaid ikka enam Euroopasse pääseb. Teos on tehniliselt hästi sooritatud, nii et ta suurematelegi nõuetele täiesti vastab. Tehnilise külje hoolitsemise eest on „Loodus“ erilist tänu ära teeninud. Ainult ühte oleksin teoses rohkem soovinud, nimelt saksakeelset lühikest teksti, nagu see „Kannudele“ juurde lisatud. Kuid praegu kuulen, et kogu teos saksagi keeles ilmunud, seega ei tarvitse eestikeelne töö enam saksakeelset seletust. Saksa- või muu suurema kultuurrahva keelse teksti varal võiksid võõramaa etnograafid meie kinnaste suhtes paremini orienteeruda.

Lõpetan selle sooviga, et „Kinnastele“ pea mingisugune muu monograafia järgneks. Kuulu järele ongi „Rahvariided“ teoksil.

M. J. Eisen.

Edith Kurtz: **Ebereschenzauber der Letten**, Riga 1926.

Ülemalnimetatud E. Kurtzi saksakeelne raamatuke, alguses ilmunud „Mittheilungen aus der livländischen Geschichte“ 23. köites, annab põhjaliku ülevaate lätlaste arvamise kohta pihlakast. See lätlaste arvamine on melle seda huvitavam, et sellest palju eesti jooni leiame, s. o. uskumist, mis eesti sellekohase uskumisega täiesti ühte langeb. Pihlakas esineb nii Lätis kui Eestis püha puuna; see püha puu avaldab tihlasi maagilist väge. Omal ajal kirjutasin pihlaka-usu kohta Eestis pikema artikli, kuid punasel ajal sattus see mu artikkel „teadmata teele“; artikkel Eesti vanas usus (Eesti mütoloogia IV, lk. 290—293) sisaldab ainult lühikese ülevaate eestlase pihlaka-usust. Maagilise väega varustatud, ei esine pihlakas igatahes mitte ainult lätlastel ja eestlastel, vaid soomlastel ning laplastelgi ja paljudel indo-euroopa rahvastel. Pihlaka pühakspidamine ja pihlaka maagiline vägi on rahvusvaheline uskumine.

Eestis kui ka Lätis arvatakse pihlakat juba sellepärast kaitset pakuvat kurjade vaimude ja nõidade vastu, et pihlakamarjadel on punane rist otsas. Nagu välk taevataadi käes kurjade vaimude karistuse viitsaks, nii pihelgas Eestis ja Lätis inimeste käes. Lätlaste arvamise järele naelutab pihlakase vitsa lõök nõiad kohe nagu maa külge kinni. Kuhu uksele või aknale pihlakaokstest rist tehtud, ei pääse nõiad sisse. Eestis kõneldakse seda vähem nõidade kui mõnesuguste vaimude kohta. Vanapagan avaldab Lätis eriti kartust pihlaka kohta. Pihlakase vitsaga löödud tuulispask saab otsa. Nagu Eestis, suleb Lätiski pihlakane auku taotud pulk tee sissepääsuks ja põgenemiseks kinni. Lätlased viivad loomade kaitseks pihlakase malga lauta, lõõvadki vahel loomi sellega; Eestis ei tohi loomi pihlakaga tavalisest liitua, sest siis saaksid loomad kahju.

Lätlased varustavad kapsa-aedagi pihlakaokstega. Pihlakane rist pannakse viljasalve krati varguse vastu. Jaanipäeval on pihlakaoksad alati kaitseks välja pandud; Eestis ei mäleta ma kuulnud ega lugevad olevat, et jaanipäeval pihlakailt kaitset otsitaks. Lätlased väidavad veel, et seesugusel puhul olevat nõiad eriti vihased pihlakate peale; nad hammustavad pihlakail ladvad otsast; sõrane äranäritud pihlakas kaotab maagilise väe. Jaanipäeva kõrval pannakse vastlapäevalgi palju rõhku pihlakate tarvitamise peale. Pihlakatega arstitakse mõnesuguseid haigusi. Pihlaka juurte alt läbipugeja saab soendiks. Kõige paremini mõjub võõralt alalt toodud pihlakas.

Nagu Eestis, arvatakse Lätiski, et sõnajala õis jaaniõõsi õitseb, kuid seda kipuvad kurjad vaimud rõõvima. Läti muistend teeb lätlase sel puhul targaks ning kavalaks: lätlane istutab aegsasti sõnajala lillepotti, tõmbab pihlakase kepiga kolm ringi oma maja ümber ja ootab õitsemist jaaniõõsi. Seesugustel asjaoludel ei saa kurjad vaimud õit tulla rõõvima. Säherdusest leidlikkusest Eestis ei kõnelda. Muldu aga palstab niihästi Lätis kui Eestis peajontes ühesugune arvamine pihlaka maagilise väe kohta valitsevat. Läti sellekohaseid andmeid on E. Kurtz selles raamatukeses hoolsasti kasutanud.

M. J. Eisen.

Killud ja dokumendid.

Agraarpoliitilised ennustused veerandsaja aasta eest.

1897. aasta lõpust saadik Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimees, oli cand. jur. Jaan Tõnisson süütnud enese ümber koondada ja töösse rakendada Eesti seltskonna ärksamad tegelased nii Tartust kui ka selle ümbruskonnast. Seltsi tegevus väljendus peamiselt seltsi üldkoosolekuil peetud avalikkude kõnede, referaatide ja diskussioonide ning iga-aastaste näituste kaudu. Hilisemal aastail hargnes ning levis see isegi ka erisakondadesse oma mitmesuguste ülesannete ja kavatsustega.

1900. aasta kuulub nende hulka, mil rahva tulundusalal kaugemaleulatuvad kavatsused liikuma pandi. Erilist huvi võiks pakkuda üks Jaan Tõnissoni poolt peetud kõne, millega ta kui esimees seltsi peakoosoleku avas 8. oktoobril 1900. See heidab otsekuul ennustavaid jooni kaugemale ette meie iseseisvuse aastaluse, mil maareformi näol murrang sündis, mis meie riigi sotsiaalse elu aluseks ja põhjaks sai.

Mainitud kõne kokkuvõtte leidub järgmisel kujul seltsi peakoosoleku protokolliraamatus, maha kirjutatud seltsi abikirjatoimetaja G. Olander'i poolt:

„Meie põlluharimise edenemisel on suuri takistusi. Maa on meil kallim ja maksud suuremad kui kuskil Vene riigis. Töelistest on suur puudus ja see puudus on veel kasvamas, kuna meil kehalikku tööjõudu ometi palju tarvis läheks, sest et meie põllutöös praegu võrdlemisi vähe masinajõudu tegevusel on. Töölised lahkuvad põllutööst raske töö, punduliste elukorterite, meelelahutuse puuduse jne. pärast, kuna linnalul rohkem külgetõmbamisjõudu on, sest linnateenija võib juba abielusse heita, kuna see maal mitmel põhjusel võimata on. Peale selle teenivad inimesed linnades, vähemalt esitsa, kus jõud värske, rohkem, on aga seejuures vabamad, töö on puhtam jne. Edasi teeb põlluharimisele suurt raskust välimine võistlus. Vene sisemaa saab odavasti vilja kasvatada, mis oma odavuse pärast meie viljaga võib võistelda. See võistlus ei või nii pea mitte kaduda. Soovitavaid parandusi ei saa meie põllutöös ette võtta, sest et meil kapitalijõud seks puudub. Lühidalt võime ütelda, et meie põllutöö-olud rasked on, nemad saavad aga veel raskemaks minema. Meil tuleb silmas pidada, et maailma keskkohaks ehk niitelda linnaks Lääne-Euroopa on, kus tööstus maailmas kõige suurem, nimelt Inglis-, Saksa- ja Prantsusmaa. Selle tööstuse-keskkoha ehk maailmalinna lähedal ei saa muidugi mitte vilja kasvatada. Sest linna lähedal võib midagi hinnalisemat kasvatada kui kõrsvilja. Meie, kes meie selle maailma suure keskkoha ääres asume, ei või kõrsvilja kasvatamisest tarvilist tulu leida. Meie peame tööharusid tarvitamisele võtma, mis rohkem tulu annavad kui kõrsvilja kasvatamine.

Peale muude on meie põllutööl tulevikus veel seda karta, et maalt inimesed linna rändavad, mis põllutööl tarviliku tööjõu ära viib. Saksa maal on kindla arvustiku järele linnaelanikkude hulk 13 aasta jooksul palju enam kasvanud kui maaelanikkude arv. Ka meie maal on seda 1881. aastast näha.

Et põllutöö juurde rohkem inimesi jääks, tuleks selle eest hoolitseta, et põllutöötegijate seisukord iseseisvamaks läheks, kui praegu meie taluteenijate järg on.

Vististi on ka tulus, kui meie talukohtadest suurem osa vabatahtliku jaotamise läbi väiksemaks muutuks, nii et rohkem kohti ja rohkem niisuguseid

väikepõllumehisaaks, kes eneste pärast tööd teeksid ja maalt lahkuda ei tahaks. 1)

Põllutöö kitsikust, mis meid ähvardab, saaks ära pöörata ainult sellega, et meie oma põllutöös parandusi ja uuendusi katsume ette võtta. Esimene asi: oleks selle eest muretseda, et suurpõllumehed väikepõllumeeste maid ei saaks vähendada. Väikepõllupidamise kaitseks suurpõllupidamise vastu soovitatakse väljamaal, et suurpõllumeeste maad väikepõllupidajatele ära jaotataks. Kuid neid kunstlikke abinõusid on meil võimata tarvitada. Meil saaks sellestki, kui suudaksime selle eest hoida, et talumaid mitte karjamõisate alla ei kistaks ja mõisamaadega ei ühendataks. Meie väikepõllumeeste seiskorra kergitamiseks oleks iseäranis soovitav selle eest hoolitseda, et väikepõllumehed oma majapidamises tarvilikka muudatusi võiksid ette võtta, ilma et nemad seejuures suurtesse võlgadesse langeksivad. Seks oleks odavate laenu-, müüma- ja ostuühisuste asutamine tulus."

Siin refereeritud kõnest tõi „Postimees“ 10. okt. 1900 arusaadavatel põhjustel ainult lähikese märkuse, cand. Tõnisson pidanud kõne meie põllutöö kitsast seisukorrast, väljapääsuabinõudest jne.

K. E. Sõõt.

Rootsi valitsuse üleskutse Eesti rahvale suure Põhjasõja algusel.

N° 19.

Placata von 1700 bis 1704.

Se
Sure-Weggewa Rozi-Runninga ja Serr
volest / etc. etc. etc.
Temma trui Allamade lätte
neie
Hertogdomide sees
Eesti- Lihw- ja Ingermanni Male.
Kirjutut Tokolmis
d. 3. April. Anno 1700.

TRUJGIRAS / trükkitut Christow
Prendeleest.

Se Sure-Weggewa Rozi-Runninga ja Serr volest etc. etc. etc.

Kõitele Rozi-Runningale trui ja aupa Allamille neie Hertogdomide sees Eesti- Lihw- ja Ingermanni Male / tulotage se ka leit he Dibbo Jummal se leiteweggewama / ehklesse leit Runninglikko Armo nint Helbuste ka. Seft et Runningas / mitte ilma wägga sure Immitellemisse on täda sanut / luida Dohla-Wa Runningas nende / Rozi Runninglikko Cruno ja Dohlata Cruno nint Seiftuste wabbele sädüt Rappho Säduste wasto / ningda tui arwatage ilma Dohlata-Seiftuste Sädbmisse nint Sachtmisse (kummade ka Rozi-Runningas neie Rappho Säduste perrast Söbber on / ja mötlep lindlaste jäda) ilma leitewähhema ser andut Sü / ellit mintisugguse endise Meletulletamisse / paljowähhemb Waino Pakkumisse / lestit omma monnesugguse Söbbrusse Sunnista-

1) Kõik artiklis ettetulevad harvendused minu poolt. K. E. S.

misse / nint ennese jure ollewa Rozi-Runninga Sure Seerei ka / Nauo
 Piddamisse wahhel weel kinamat Säduffet tehha / ja ninda Jummalä /
 ja teite Ma-Il-Digusse wasto ühhe neile uskmattumalle ja Pagganalle /
 paljo ennamb Christlikko Wallizejalle nint Wallizustelle loggona kuh-
 mata kombel on lastnut omma Lätti- nint Kurra-Maal ollewa Södda-
 wäggi monninga oma Sure Södda-Pälikkude ja Rozi-Runningal untruwi
 Allamade (Kummade monningade päle omma endise Untruusse ja turja
 Eloo perrast dige tenitut raste Nuchluffex Kohhus jo omma on moistetut)
 Johhatamisse nint Abbi lebbi / Rozi-Runninga Hertogdomi Lihwlandi
 Ma fisse wäggisel ja Waino-Kombel tulla / seft Melest / sählamma
 mitte ärpeine Tapmisse ja pöletamisse / Röhrlimisse ning Risomisse
 ka sebda Ma erraritkuda / ja ühtleffe wäggiselt neid Runninglikkut
 Rantzit errawotta / waid ka pea arwalikko Wä nint Waio ka / pea
 tange ja turja Ehwerdamiste ka / pea kawwalusse nint pettusse / walle-
 tönne weljalaotamisse nint selje kawwala towtuste ka / Rozi-Runninga
 aufat allamid Untruusse / walsti Wandmisse jure / ja se Kohhuse / mis
 nemmad Rozi-Runningal kui omma Jummalast sädüt dige Wallizejal
 peawat andma / mahhajetta sundida / errahirmotada / errahaututada
 ja errapetta; Ninda / ja et sehherduma Pohla-Ma Runninga turri
 nint wallato Ettewotminne / ja ennamb kui illekohtone kahjo teggewa
 Meel / kumb sebda ennamb se keitellemä Jummalä nint teite Ma-
 Ilma Digusse wasto on / seft et se sebda Rahho / kumma Runningat
 nint Wallizejat omma Allamade Eruusse ja Armo lebbi peawat sama /
 errapölgap / nisuggust Nauo wottap / kumma igga är dige meelihine
 Ritsti-Innimenne / ja teitennama teit Rozi-Runninga truit ja aufat
 Allamad / kummad tössife Jummalakartusse sees omma Wando ja
 Säddame-Tunnistusse päle mötlewat / kartusse nint ähmatamisse ka
 peawat kuhlma; Sebda mötlemas / et se teitewallizewa Jummalä Ritit
 nint Wallizuffet omma Murres peap / ja et se / mis Kohhus on Alle-
 made ja Allamade wahhel / Jummalä teitetarkama Sähdmisses tullep /
 kumma ütli ei woi ühhest wallato Melest teisepidi sähdma / egga
 sewasto panna / olko / et Jummalä / dige Nuchlus sebda jelle magap
 ja nuchtlep: Sips annab Rozi-Runningas omma dige Alla sesamma
 dige Jummalä hole / se kindla Lotusse ka / et tema / kelle Mele-
 pahhastust ja Wihha on Werrijannosede nint kawwalade päle / ka
 nende turjat illekohtoset Nauut ja Wallatust nende omma Errarit-
 misses ja Sullatuffes sahj pöhrma / agga omma wäggewa Abbi nint
 Onne ka Rozi-Runninga önnistama / ja wäggi andma se hästi mötletut
 Nauo nint tössife Walmistamiste sees / kumma temma Omma ja omma
 Eruno ja teite se al ollewa Wade Kaizmisses Issanda Nimmel kätte
 wotta ja tehha / teite Natuuri ja Ma-Ilma Digusse lebbi sunditaze;
 Ka on Rozi-Runningal se armolinne lotust / et teit temma truit ja
 aufat Allamad illeüüdest / nint teitennama neeb / kummad niisuguse
 Wainlase petliko Riufamisse wasto lähhawat / mötlemas se Wando
 päle / kumma nemmad Jummalä ees Rozi Runningal kui truit Allamad
 ommat wandnut / oma Säddame-Tunnistust illekohtose wandmisse
 ka / ja nende omma selesato satetut hä Eruusse ja ausa kitust / teotut
 Untruusse ka mitte ei ja teotama / ellit Wainlase pehme ja maggusa
 Sannade / eest häbbematta Tassumisse lebbi / ennaft lastma errapetta /
 ja sehherduma Hinge nint Luo Sebda fisse sata / waid paljo ennamb
 ühhe kindla ja julge Eruusse lebbi / Rozi Runninga, kui omma Jum-
 malast antut ja sädüt dige Runninga nint Wallizeja Runninglikko Armo
 nint Heldust lowwaste enneselle pühdma / ja teite ausa Rahwa jure
 ennesel Luo nint Ritust sahtma / et Runningas parramal Pöswel /
 kumma se teitellemä Jummalä armolikkut andto! neile ja nende
 Sugguwössale teite Runninglikko Armo sahj neita. Ninda kui nühb

Runningas ka se ka igga ühhel omma trui nint armsa Allamille nende
 enne illes nimmetut Hertogdomide sees / kumma Seissuffes ja Immotis
 nemmad woivat olla / omma Runninglikto Helbusse ja Urmo kinnitap /
 ninda / et nemmad omma sadut Säduste / Wabbaduste nint Kohbussse
 jure mitte üxpeine ettepidi perrast seda jergeste / ilma minkisugguse
 Keelmisse peawat hoitut ja laizetut ollema / waib ka pea emamb teise
 ettepidi Runninglikto Urmo / üchtlesse Wabbaduste ja Kohbussse
 Parrandamisse tekeparrast sama. Omnat ka monningat Moissniko
 Suggust eht muhd / kummad Hirno eht Kartusse eht Runmalusse
 lebbi / seperrast / et nemmad Zapplusse Keelmisse-Ramato wasto eht
 mu teist Wiisi ezinut / agga kui nemmad ei olle teist tapnut eht mu
 sehherduma raste Patto teinut / mis mitte ei woi Rahha ka erralun-
 nastada / sefinnase Södda Ujal eht enne / Wainlase eht temma Selzi
 jure leinut / sihs ei tahha Runningas seperrast nelle omma Running-
 likto Urmo keelba / waib kui üx helde nint armolinne Runningas neile
 armolinne olla / ja sedda andex anda / ko nemmad ilma Wiitamisse
 oma Runninga al jelle tullemat temma Sanna kuhda ; Mindasammoti
 wottap Runningas ka teik muhd / teikennama Södda Päliklut nint
 Soldarit / Kähelit nint Jallamehhet / kummad enne Runninga kõrgeste
 ritetut Wannemille Södda Ujal ommat teninut / ja nühd illetohtose
 Wainlase Hulka al sattunut / agga muibo neile üx Ehrifilik nint auus
 Meel on / et nemmad se Rozi Cruno sel Ristitoggoßussel igga Ujal
 tehtut hä Denistusse / ja nühd tema Sigusse ka hakkatut Södda wal-
 mistamisse päle mõtlewat ; Keite Runninglikto Urmo ka jelle ennese jure
 kutzuda Tomotap ka / neid mitte üxpeine armolikkult wastowotta nint
 kaitzeda waib ka hä Palka anda nint ilma / se teike hä ka neile sedda
 jelle tassuda ; Agga need Untruit nint Sannakuhlmattumat / kummad
 omma Wando ja Sannakuhjalikto Kohbussse / nindasammoti ka teik
 Truusse / Luo ja ausa Ujsa Ujamisse minkiz pannewat / ja julgwat
 ninda se Paila / me ka nemmad omma Runningal nint temma Cruno
 Denistussel ommat seotut / rattikista / ja Wainlase Sanna kuhda / ja
 se petlikto Hulka Selzi minna / sähl ka jäda / eht mu kurjat lahjo-
 liklut Nauut temma eht temma Seltzi ka piddada / peawat Runninga
 teikesurema wiha sees / ja se õige Mochlusse al teiketangemast ollema /
 kumma sehherdumat auotumat / Messajat / ja walstik Wannujat teniwat.
 Kui sihs ka teik Runningliktu Allamad tälle lähs on middagit / mis
 Wainlase perrast on / eht Rahha eht mu polest / illeisdest ja igga
 ühhe isspeine mainizetaxe / sedda mitte neile jelle magta eht nende
 Rätte anda / waib kui Runninga ja temma sure Sigusse perrast ollewa /
 temma General-Gouverneurille Gouverneurelle nint Landtschöfdingelle
 ellit mu Pälikkulle / kelle Kohhus lähs on / sedda täda anda ; Kumma
 eest teik / kelle se ka on teggemist / peawat / kui Kohhus on / Murre
 landma ; Annetut Totolmitis selle 3. April. Anno 1700.

Rozi-Runninga armolikkto Räfte päle.

Ärakirja teinud A. Sildnik.